

persum.

S. OERTRUYD'S KERCKE.

STUDIES UIT BERGEN OP ZOOM

Stadthoof

Arm-huyzen

Schali Molen

Cappel

Ruigerij

C. de Dorck

Fort.

3

**Dit boek is één van de
digitale heruitgaven
van eerdere publicaties door de
Geschiedkundige Kring
Stad en Land van Bergen op Zoom
ter gelegenheid van het
vijftigjarig jubileum in 2018**

STUDIES UIT BERGEN OP ZOOM

Bijdragen tot de geschiedenis

uitgegeven in opdracht van de

Geschiedkundige Kring Stad en Land van Bergen op Zoom

3

BERGEN OP ZOOM 1979

INHOUD

Voorwoord	8
Inleiding	9
De ligging van de vesting Bergen op Zoom	10
De topografische situatie	16
De les van twee belegeringen	22
Parma 1588	25
Spinola, 1622	31
De watermolen te Bergen op Zoom en zijn omgeving	37
Het havengebied	37
Het molenrecht van de heer	40
Vorbereiding van de bouw	42
Financiering	44
Bouw van de molen	46
Aanleg van de houer	47
De bouwmeesters	48
De werking van de molen	50
De inundaties	52
Onderhoud	54
De exploitatie van de molen	56
Ander gebruik van de houer	61
Veranderingen van de omgeving	61
De zoutketen	65
Uit handen van de markies	66
Van molenwater tot vissershaven	74

Armoede en de tafel van de H. Geest te BoZ 1477-1536	77
Algemeen beeld van de armoede in de Nederlanden	79
Omvang van de armoede	82
Sociale politiek	85
De ontwikkeling te Bergen op Zoom	87
De levensstandaard	90
De tafel van de Heilige Geest te Bergen op Zoom	99
Analyse van de rekeningen	105
De algemene financiën	105
De proveniers	107
De uitdelingen	109
De ordonnantie van Karel V en de Bergse armenzorg	117
 Beschouwingen over de oude huizen in BoZ	 124
 Recompence voor timmeringhe	 137
De stadsbranden	137
De Tachtig-jarige Oorlog	139
Herstel	140
 De weerspiegeling van de vestingfunctie van het 18^e eeuwse	
Bergen op Zoom op de lotgevallen van de wezen	146
Voedselschaarste	146
Evacuatie	149
Financiële moeilijkheden	153
Soldatenwezen	156
Het weeshuis en het leger	161

Rond de kieswet van 1850 te Bergen op Zoom	166
De verkiezingen vóór 1850	167
Het kiezerskorps in 1850	171
De Tweede Kamer- verkiezingen van 1850	175
De Provinciale Staten-verkiezing van 1850	179
De opkomst bij de stemmingen van 1850 en 1851	183
Over de stemmers en de niet-stemmers	189
Conclusie	192

BESTUUR

Dr. E.G.H. Härtel, voorzitter

Alb. van Rijckevorsel, secretaris, Bergen op Zoom

H.B. Ydo, penningmeester

leden:

E. van Bladel

Mej. C.M.J. Joosen C.H.J. van Niftrik

REDACTIE

W.A. van Ham, secretaris, gemeente-archief Bergen op Zoom

leden:

Drs. W.C.M. Stuart

M. Yenselaar

C.C.J. van de Watering ,

MEDEWERKERS AAN DEZE BUNDEL

Donker, W.H.M., Drs 1940) Roosendaal.

van Ham, W.A 1937) Bergen op Zoom.

de Mooij, C.C.M 1957) Bergen op Zoom.

Ramondt, A 1954) Bergen op Zoom.

S c holtes, H 1955) Huijbergen.

Van wesenbeeck, C.D 1949) Bergen op Zoom.

Weyts, J.L.C., Ir 1946) Bergen op Zoom.

VOORWOORD

Het schrijven van een voorwoord bij een nieuwe literaire uitgave door het bestuur van onze Kring is steeds een genoegen:

Boden wij in 1975 onze eerste "Studies" als het ware schoorvoetend aan, thans is het met enige trots, dat wij wederom een gebundeld aantal publicaties toevoegen aan de veelheid, die over ons gewest geschreven is en wordt.

De redactie bleef in ongewijzigde samenstelling zijn taak vervullen, waarvoor wij vanzelfsprekend zeer dankbaar zijn. In het bijzonder denkt ons bestuur daarbij aan de Heer W. van Ham, bij wie de redactielijnen samenvloeiden en die aanzienlijk veel tijd heeft besteed aan de verwezenlijking van deze bundel.

Het gemeentebestuur van Bergen op Zoom, de medewerkers van het gemeentearchief, een aantal bijzondere begunstigers en U, leden van onze Kring, maakten de totstandkoming van deze bundel mogelijk.

Onze erkentelijkheid hiervoor betuigen behoort tot de aangename plichten die het bestuur met overtuiging vervult.

Namens het bestuur van de Geschiedkundige Kring van Stad en Land van Bergen op Zoom,

Dr. E.G.H. Härtel, voorzitter.

INLEIDING

Het samenstellen van deze bundel was wederom geen sinecure. Weliswaar beschikten wij over een tweetal uitvoerige bijdragen van de archiefmedewerkers Van Ham en Vanwesenbeeck, maar daarmee was het boekdeel nog niet gevuld. Wij prijzen ons gelukkig, dat we de heren Scholtes en De Mooij bereid vonden hun scripties over respectievelijk de armoede te Bergen op Zoom en de Kieswet van 1850 te bewerken tot bijdragen voor deze bundel.

Het aanzien van onze oude binnenstad in de vorm van oude huizen en gevels kon door de beschouwing van ir. J. Weyts en mevr. A. Weyts-Ramondt weer meer reliëf krijgen.

Tenslotte is een deel van de doctoraal-scriptie van Drs. W. Donker over het Bergen op Zoomse weeshuis door de auteur bewerkt tot een bijdrage waarin de lotgevallen van instituut en bewoners zijn geplaatst tegen de achtergrond van de vestingfunctie van de stad.

Het bestuur toonde zich bereid deze bundel ruimer van illustraties te laten voorzien dan vorige malen, hetgeen naar wij hopen het uiterlijk van het geheel en de aanvulling van de tekst ten goede zal komen,

De redactie

DE LIGGING VAN DE VESTING BERGEN OP ZOOM

door W.A. van Ham

Als inleiding op de vestinggeschiedenis van Bergen op Zoom moeten we de ligging van de plaats nader beschouwen. Immers, een plaats wordt niet alleen door eigen belangrijkheid een vestingstad van betekenis. Licht zij ver van de grenzen, buiten een betwist gebied, dan bestaan er geen redenen omvangrijke vestingwerken aan te brengen. Deze motieven ontbreken ook wanneer de plaats door zijn ligging bijzonder sterk is. We denken hier aan de Hollandse steden, die omringd waren door water of moerassig land.

De aardrijkskundige situatie, dus de hoogteligging en andere terreinkenmerken, is naast de staatkundige positie een element van betekenis. De militaire gebeurtenissen geven hieraan een extra reliëf: Vooral bij een beleg komen de voor- en nadelen van de ligging tot uiting. Iedere uitdaging wekt tegenactie. Ook te Bergen op Zoom werd ingegrepen in het milieu om de situatie gunstig voor de verdediging te beïnvloeden. Het einde van de vestingperiode valt veelal samen met het tenietdoen van deze maatregelen.

DE POLITIEKE SITUATIE

Bergen op Zoom is ontstaan in de nabijheid van de Schelde. Het gezag over deze rivier, eens grens van het Duitse rijk, schijnt aanvankelijk aan de markgraaf van Antwerpen te hebben behoord. De bouw van een versterking aan de Scheldeoever, waarvan het Steen te Antwerpen een

restant is, wijst hier op ¹). Dit feit vormt een verdere indicatie, waar vóór 1200 het centrum van economische en politieke belangen in onze streek lag: ten zuiden van de staatsgrens. De hertog van Brabant, sinds de twaalfde eeuw in het bezit van de markgraaflijke waardigheid, moest de gezagsuitoefening echter overlaten aan de pachters van de tolleren op die rivier.

Het machtsmisbruik van deze lieden nam zodanig toe, dat de hertog in 1213 het toezicht opdroeg aan de heer van Breda. Deze verkreeg naast de heerlijkheden Ossendrecht en Schakerlo (op het eiland Tholen) de helft van de tol op de Schelde ²). Dit bezit sloot aan bij de goederen, die de heer van Breda op Zuid-Beveland had, doch kort nadien slaagde de graaf van Holland erin, de Brabantse invloed op Tholen en Zuid-Beveland terug te dringen ³). Kennelijk gaf de hertog er de voorkeur aan goede betrekkingen met Holland te onderhouden en liet hij zijn rechten daar geleidelijk varen. De heer van Breda volgde hem hierin na en in de veertiende eeuw is de Brabantse invloed in oostelijk Zeeland verdwenen. De Schelde was voortaan grensrivier; als rechtsopvolger van de heer van Breda trad de heer van Bergen op Zoom op als bezitter van de helft van de Scheldetol ⁴).

¹ A. Verhulst. 'Het ontstaan en de vroege topografie van Antwerpen' in: De Stad Antwerpen van de Romeinse tijd tot de 17e eeuw. Brussel 1978, 25-30.

² F.F.X. Cerutti: Middeleeuwse rechtsbronnen van stad en heerlijkheid Breda I. Utrecht 1956, 8-11, nr. 15

³ E.M. Meyers, Des Graven Stroom, Amsterdam 1940, 12-16.
C. Dekker, Zuid-Beveland, Assen 1971, passim.

⁴ W.A. van Ham, 'De leengoederen en de leenmannen van de heerlijkheid Stad en Land van Bergen op Zoom' in: Bijdragen tot de geschiedenis, inzonderheid van het oud hertogdom Brabant, 52, 75-78.

De tolrechten op de Schelde werden in de veertiende eeuw door de hertog als leengoederen uitgegeven. Onderdelen waren gelegen te Zandvliet, Ossendrecht, Borgvliet, Woensdrecht en op de Honte ⁵). Deze delen waren reeds in 1340 versnipperd door splitsingen en gecombineerd met leengoederen op het vasteland, zoals de heerlijke rechten te Borgvliet en zoutlanden te Valkenberg. De laatste plaats was gelegen aan een zijtak van de Schelde, (ongeveer Eendracht, Slaak, Volkerak en Hellegat). Valkenburg lag waarschijnlijk ter plekke van het latere Ruigenhil (Willemstad) of te Heijningen (nabij de Valkenburgse Amer) ⁶). Ook de heer van Bergen op Zoom gaf zijn deel van de Scheldetol in leen uit, eveneens gecombineerd met andere leengoederen ⁷).

De Schelde boog ten westen van Bergen op Zoom naar zee om: van daaraf was de stroom Zeeuws en de Zeeuwse tol is vanaf 1321 bekend. De heffing van deze tol vond plaats met als controlepunt het tolhuis van Yersekeroord, dat gelegen was op de noordoosthoek van Zuid-Beveland tegenover Bergen op Zoom ⁸). Dat in de veertiende eeuw Reimerswaal op Zuid-Beveland en Tholen opkwamen wijst erop, dat de staatkundige steunpunten toen voor lange tijd werden vastgelegd ⁹).

⁵ Meijers a.w. 12.

⁶ G.C.A. Juten, 'Valkenberg, een onbekende en verdwenen parochie'. in: *Taxandria* XIII (1936) 30-32.

⁷ W.A. van Ham, t.a.p.

⁸ C. Sloomans: 'Invloed van tolleren op de vrije Bergse jaarmarkten' in: *Varia Historica Brabantica* I (1962) 88-89.

⁹ A. Hollestelle, *Geschiedkundige beschrijving van Tholen en omstreken* (Tholen 1896);

C. Sloomans, 'Reimerswaal economisch vóór 1500' in: *De Ghulden Roos* 33 (1973) 81-82

Een belangrijk feit in de historie van deze omgeving was ongetwijfeld de verwerving van Antwerpen door de graaf van Vlaanderen in 1357. Bij het gebied dat met deze stad was gecombineerd behoorde ook Borgvliet, zodat de heer van Bergen op Zoom vlakbij de stad een vreemd steunpunt zag gevestigd, bemand door heer Godevaart van der Dilft, die in de voorafgaande Vlaams-Brabantse oorlog de partij van Vlaanderen had gekozen. Deze situatie duurde tot 1406; toen keerden Antwerpen en de bijbehorende leengoederen aan Brabant terug. Pas in 1481 kon de heer van Bergen op Zoom de eigendom van Borgvliet verwerven ¹⁰).

Als leengoed van Bergen op Zoom werd ook Woensdrecht beschouwd, tot 1492- 1493 in handen van de heren van Kruiningen ¹¹). Nog ingewikkelder was de situatie te Ossendrecht. Het is voorhands niet duidelijk waar het plaatselijke kasteel heeft gelegen ¹²). Ook weten we niet, of Molenbeek, dat in de veertiende eeuw eveneens een Bergen op Zooms leen was, een versterking heeft gekend. De situatie van het huidige landgoed Groot Molenbeek sluit niet uit dat er een versterkte toren kan hebben gelegen ¹³). Ook op de Vossenbergh in het Noordland (later Theodoruspolder) dat een leengoed vormde, kan een weerbaar

¹⁰ G.C.A. Juten, De parochiën in het bisdom Breda, dekenaat Bergen op Zoom 162-169.

¹¹ W.A. van Ham, De vijf heerlijkheden in de gemeente Woensdrecht, Bergen op Zoom 1975, 17, 23-26.

¹² W.A. van Ham, 'De Leengoederen' (zie voetnoot 4), 44-46.

¹³ W.A. van Ham, De vijf heerlijkheden (zie voetnoot 11), 56.

huis hebben gestaan ¹⁴). Een vijandelijke versterking als Altena is
blijkbaar snel geliquideerd ¹⁵).

Het hertogdom Brabant, waartoe stad en land van Bergen op Zoom
behoorden, is in 1430 opgenomen in het geheel van de Bourgondische
staten. Daarmee waren Brabant, Zeeland en Vlaanderen in één hand
verenigd. Een directe bedreiging van dichtbij was daarmee niet meer
te verwachten. De Bergenaren namen deel aan tochten tegen Frankrijk
(aan de zuidelijke grenzen, nabij Luxemburg) en tegen de opstandige
Vlamingen ¹⁶). Behalve Frankrijk was er dan nog Gelder, dat onder zijn
bevelhebbers de befaamde Maarten van Rossum telde. Van zijn
activiteiten had meestal alleen de grensstreek in het noorden, nabij 's-
Hertogenbosch, te lijden. Een enkele maal drongen de Gelderse
troepen dieper zuidwaarts, en was er ook te Bergen op Zoom een
toestand van waakzaamheid ¹⁷).

Dit gold ook voor de periode na 1566, toen Bergen op Zoom in bezit
was van de koning van Spanje. De gevluchte opstandelingen en
hervormden deden aanvallen op de kust van de Nederlanden; hun
plundertochten strekten zich tot bij Antwerpen en in de streek van
Ruighil (Willemstad) uit ¹⁸). Gevaarlijker werd de situatie toen na de
inname van Den Briel (voorjaar 1572) ook enige Zeeuwse steden in
handen van de Geuzen vielen. Hoewel men met tegenakties het

¹⁴ W.A. van Ham, 'Langs Schelde en Eendracht' in: *De Ghulden Roos* 35 (1975) 12.

¹⁵ W.A. van Ham, *Altena, van hoeve tot pompstation Bergen op Zoom* 1979, 32-41.

¹⁶ C. Sloomans, 'Bergen en de quaitwillighc van Vlaanderen' in: *Sinte Geertruidtsbronne* 7, 93 en 9, 21.

¹⁷ C. Sloomans, *Jan Metten Lippen*, Rotterdam 1945, 356-359.

¹⁸ J.C.A. de Meij, *De Watergeuzen en de Nederlanden*, Amsterdam 1972, 140.

oosten van Zeeland nog onder controle hield, moest in januari 1574 een gevecht op de Schelde nabij Bergen op Zoom en Reimerswaal worden geleverd. De koning gaf daarna opdracht Bergen op Zoom, Steenberg en Tholen te versterken ¹⁹). Drie jaar nadien viel ook deze driehoek in handen van de Staatse troepen. In theorie was de toestand van vóór 1566 hersteld, met dien verstande, dat de macht nu bij de Staten-Generaal berustte. Het Spaanse tegenoffensief onder leiding van de veldheer Parma begon in onze streek door de verovering van Breda in 1581: Bergen op Zoom ontkwam op het nippertje, toen men in december van dat jaar een verrassingaanval afweerde. Wel verkreeg Parma in 1582 een steunpunt vlakbij doordat de roomse markies Jan van Wittem het kasteel van Wouw aan hem overdroeg. Steenberg, tevoren al een keer bezet, kwam in augustus 1583 andermaal in Spaanse handen. Steeds nauwer werd de insluiting: bij het langdurige beleg van Antwerpen van juli 1584 tot augustus 1585 rondde Parma zijn machtsgebied af.

De val van de Scheldestad beperkte het Staatse gezag tot enige forten aan deze rivier. Rond Bergen op Zoom bleef de Staatse invloed beperkt tot Halsteren, Borgvliet en onmiddellijke omgeving. In de Noordwesthoek bouwde men de versterkingen van Willemstad en Klundert met bijbehorende forten ²⁰).

¹⁹ SA 38, 21 e.v.

²⁰ W.A. van Ham, 'De Noordwesthoek tussen Nassau en Bergen' in: De Oranjeboom XXIII (1970) 106-129.

DE TOPOGRAFISCHE SITUATIE

Bergen op Zoom is gelegen tussen het oude dekzandlandschap van westelijk Noord-Brabant en de zeekleigronden. Het zandgebied heeft in grote trekken een vlakke ligging behalve in het uiterste westen. Twee ondiepe trechtervormige dalen bij Breda (het Markdal) en bij Roosendaal (het dal van de Vliet) doorsnijden het landschap. Het hoger gelegen zandgebied met zijn hoge steilrand dankt volgens bodemkundigen zijn bestaan aan de ontwikkeling van een jonge afbraakkust door de zee ²¹).

De heuvelrug tussen Ossendrecht en Lepelstraat daalt plotseling van (voor WestBrabant) vrij hoog terrein af tot het polderniveau. Het ligt bij Ossendrecht 22, bij Hoogerheide 21, bij Woensdrecht 19, bij Lindonk 13, bij de Kraaiberg 13,3, bij Kijk in de Pot (te Bergen op Zoom) 13,7, bij de Zoomflat (te Bergen op Zoom) 12,5, bij Halsteren 10,4 en bij Kijkuit (zuidwestelijk van Lepelstraat) 6,9 meter boven N.A.P. Tussen genoemde punten liggen inhammen, waarin laag gelegen, deels verzilte veengronden voorkwamen, van zuid naar noord genaamd Noord en Zuidmoer (bij Woensdrecht), Oostmoer (Augustapolder) en Beijmoer (bij Halsteren).

²¹ D. van Diepen, De bodem van Noordbrabant, Wageningen 1968, 2-3.

De havenmonding van Bergen op Zoom liep landinwaarts door een diepe inham. Het lage land tussen deze hoge rand en de Schelde was voor een deel vrij vroeg bedijkt: de oudste polders wellicht al aan het einde van de twaalfde eeuw. We noemen hiervan Heer Boudenspolder en Hildernisse ²²). Latere inpolderingen vonden tot in de vijftiende eeuw plaats: reeds tegen 1300 bestonden de polders Noordland en Zuidland aan weerszijden van de haven van Bergen op Zoom.

De Schelde vormde de begrenzing van deze lage landen. Thans ligt ten zuid-westen van Bergen op Zoom een bekken, dat de verdrongen landen van Zuid-Beveland en van het Markiezaat van Bergen op Zoom vormt. Deze situatie is pas tussen 1530 en 1570 ontstaan: tevoren lag aan de westkant van de rivier het oostelijk deel van Zuid-Beveland met een aantal dorpen en de stad Reimerswaal. Bij Bergen op Zoom boog de rivier westwaarts om: daar mondde de Eendracht erop uit, alsmede het Lange Water, een andere zijtak van de Schelde. Dit water heette ook de Coevere of Halsterse Vliet: het had vroeger een andere westwaartse loop, waardoor Heer Boudenspolder op een eiland lag. Nadien is het noordwaarts verlegd. Halsteren moet via het Lange Water verbinding met de overige rivieren hebben gehad ²³).

De ligging van Bergen op Zoom aan de waterkant was vrij sterk te noemen: zolang men de havenmond beheerste kon men zich bij een aanval gemakkelijk bevoorraden. Wel kon het nodig zijn de aan de haven grenzende polders onder water te laten lopen en onder water te houden. Naar het zuiden lijkt het erop, dat Bergen op Zoom

²² W.A. van Ham, 'Langs Schelde en Eendracht' (zie voetnoot 14), 6-14.

²³ W.A. van Ham, a.w., 7.

gemakkelijk te benaderen was. Een belemmering voor een vlot verkeer zullen de stuifzandheuvelds hebben gevormd, die in de vijftiende eeuw onder meer "De Raayberg" heetten.

De weg naar het zuiden (Antwerpen) liep oorspronkelijk oostelijker en doorkruiste het dal van de Molenbeek bij het landgoed van die naam. Hier was wellicht een voorpost in de vorm van een versterkte toren of huis.

Het stuifzandgebied ten oosten en noorden van Bergen op Zoom wordt gekenmerkt door een onregelmatig reliëf met betrekkelijk grote hoogteverschillen (2 à 3 meter op een afstand van ca. 100 meter). Aan de oostkant wordt het begrensd door een zwak golvend deklandschap met geringere hoogteverschillen. De grens tussen dekzand en stuifzandgronden is in het zuiden en midden vrij scherp afgetekend. Deze bodemgesteldheid heeft als gevolg dat terreinnamen met de uitgang -berg veel voorkwamen: de Zandberg, Holwegenberg, Delberg, Nelenberg, Leemberg, Valckenberg, Rijsselberg en Calenberg. De grens met het lager gelegen deklandschap was ook de middeleeuwer duidelijk: dit land heette gelegen "over de Bergen" ²⁴).

Dichter bij de stad vooral waren de gronden vochtiger en voor landbouw geschikt te maken. Te nat voor dit doel waren de komgronden, die met veen gevuld waren: deze werden ontgonnen ten behoeve van de turfnering. Vanaf Bergen op Zoom is daarom een vletvaart, "Moervaart" geheten, gegraven. Deze is tenslotte tot aan de huidige rijksgrens doorgetrokken. In de veertiende eeuw zijn de daar gelegen veengronden, grenzend aan de goederen van de abt van

²⁴ SA, Stadsregister, passim, vooral fol. 67.

Tongerlo (onder Essen) reeds in ontginning ²⁵). De vennen die ontstonden na het weghalen van de turf, kenden namen als de Meeren, de Melanen, Drolsmoer, Cornevenne, Ansemare, de Cragghe, de Moerkens ²⁶). Aan de oostkant van de heuvel lagen, aansluitend bij een vennenlandschap onder Wouw, de Seesupere en Kotelmare ²⁷). Tussen de vennen door was de stad bereikbaar langs de Balsebaan en de Wouwseweg; ook onder Halsteren waren enige wegen waardoor oost-westverkeer mogelijk was, bijvoorbeeld de Schansbaan. Om Bergen op Zoom aan deze zijde te beschermen was het nodig de vennen met elkaar te verbinden of waar dit niet mogelijk was de wegen te bezetten of er versterkingen aan te brengen. Wie echter Steenberghe bezette kon via Halsteren de stad vrijwel onverhinderd benaderen, want vlak ten noorden van Bergen op Zoom lag het hoge gebied van de Rijsselbergen. Aan de zuidoostzijde was eveneens een hoog plateau. Hierop lag het Bergse Bos: ongeveer tussen de Balsebaan, de Galgenbaan-Vondellaan en op Plein XIII. De strategische ligging van Bergen op Zoom was dus niet zeer sterk. Aan het einde van de vijftiende eeuw was men zich dit reeds meer bewust: de nieuwe uitmonding van de Moervaart diende tevens om water naar de stadsgrachten te voeren ²⁸). Toch tekent Jacob van Deventer een deel van de gracht aan de zuidoostkant van de stad als droogstaande. Aan de westkant vormde de aanleg van het omvangrijke waterreservoir om de watermolen gaande

²⁵ J. Haans; Een bodemkartering van de omgeving van Bergen op Zoom, Wageningen 1948, 1, 1.

²⁶ SA, Stadsregister, passim, vooral fol. 205.

²⁷ ARR 597; SA Stadsregister, passim.

²⁸ SA 36, 84 bis; SA 157, 268v.

te houden (de Houwer) tevens een zekere versterking van de stad tegen aanvallen van de zuidwestkant. Hier lag immers een heuvelgebied, waaronder de Hollewegenberg ²⁹). Wie zich daar posteerde, kon de havenmond onder vuur nemen.

2. *Bergen op Zoom vanaf de Waterkant. Het door kreken versneden slikken-landschap maakte de stad aan die kant moeilijk te benaderen. Links een verdedigbare toren (redoute) nabij de Waterschans. Rechts de Waterpoort. Bovenop de wallen een uitkijkpost.*
Detail van een tekening door B. Klotz, 1671, in het British Museum te Londen.
(zie ook 'Tekeningen van Bergen op Zoom', pag 109)

²⁹ SA Stadsregister, 59.

DE LES VAN TWEE BELEGERINGEN

Alsof de natuur het had voorzien, braken in 1570 de dijken van alle polders ten noorden en zuiden van de stad bij de beruchte Allerheiligenvloed door. De polders aan de noordzijde zijn in 1572 herbedijkt; van een herstel aan de zuidzijde kwam niets, vooral omdat de ingelanden de kosten hiervan niet konden opbrengen. Wat daar herbedijkt was, ging in de herfst van 1573 weer teniet ³⁰⁾.

Na de verovering van Steenberghe in augustus 1583 werd de toestand voor de rest van het Staatse gebied uiterst kritiek. De polders van Nieuw-Vossemeer en Heer Boudenspolder werden onder water gezet. Omdat de stad Bergen op Zoom tegenstribbelde (daar woonden veel ingelanden) duurde het een jaar, voordat hetzelfde gebeurde met het Noordland ³¹⁾.

In het ondergelopen gebied zijn, voor het merendeel op kosten van het gewest Zeeland, meerdere versterkingen aangelegd. Door de verdronken polder Broloze aan de zuidpunt van Tholen liet men de zogenaamde "Nieuwe Haven" graven als uitmonding van de Eendracht. Hier zijn kleinere schansen, genaamd Geuzegat en Molsgat, gebouwd. Aan de haven van Bergen op Zoom verschenen de Noordschans en Zuidschans of Valkenborch ³²⁾. Tussen Valckenborch of Zuidschans en de stad is een klein deel van het Zuidland herbedijkt onder de naam Stadspolder of Sint Jacobspolder. Aan de zuidkant daarvan werd de Nieuwe Haven gegraven (1587). Prins Maurits schonk het poldertje aan

³⁰⁾ W.A. van Ham, 'Langs Schelde en Eendracht' (zie voetnoot 14), 22-24

³¹⁾ W.A. van Ham, t.a.p.

³²⁾ J. Baselis, 'De belegheringhe van Bergen op Zoom' in: Cort verhaal van eenige exploitte van Oorloghe, 39

de stad Bergen op Zoom in 1588 ³³). Terecht voorzag men aanvallen op het havenkanaal, zodat men er de nodige versterkingen aanbracht. In de bocht van de haven nabij de stad lag het "Cleyen Schansken". Aan de zuidkant van het fort Valkenborch lag de Nieuwe Schans ³⁴).

Ook de stad werd, zo goed en kwaad het kon, versterkt. Jarenlang had men de werken getraineed; zodoende moest men het merendeels met de nog bestaande middeleeuwse muren en wallen doen.

Buitenwerken of ravelijnen waren aangebracht buiten de Bospoort, de Sint Jacobspoort, het Hellegat en aan de Helstede; volgens de kaart van Dolendo ook aan de Wouwse en Steenbergse poort ³⁵). Aan de buitenboord van de grachten waren hier en daar staketsels (palissaden, aangepunte palen) aangebracht alsmede een doornenhaag. Nog vóór het beleg begon werd een borstwering met een loopgraaf opgeworpen langs de doornenhaag buiten de stad tussen de Bospoort en de Poedertoren.

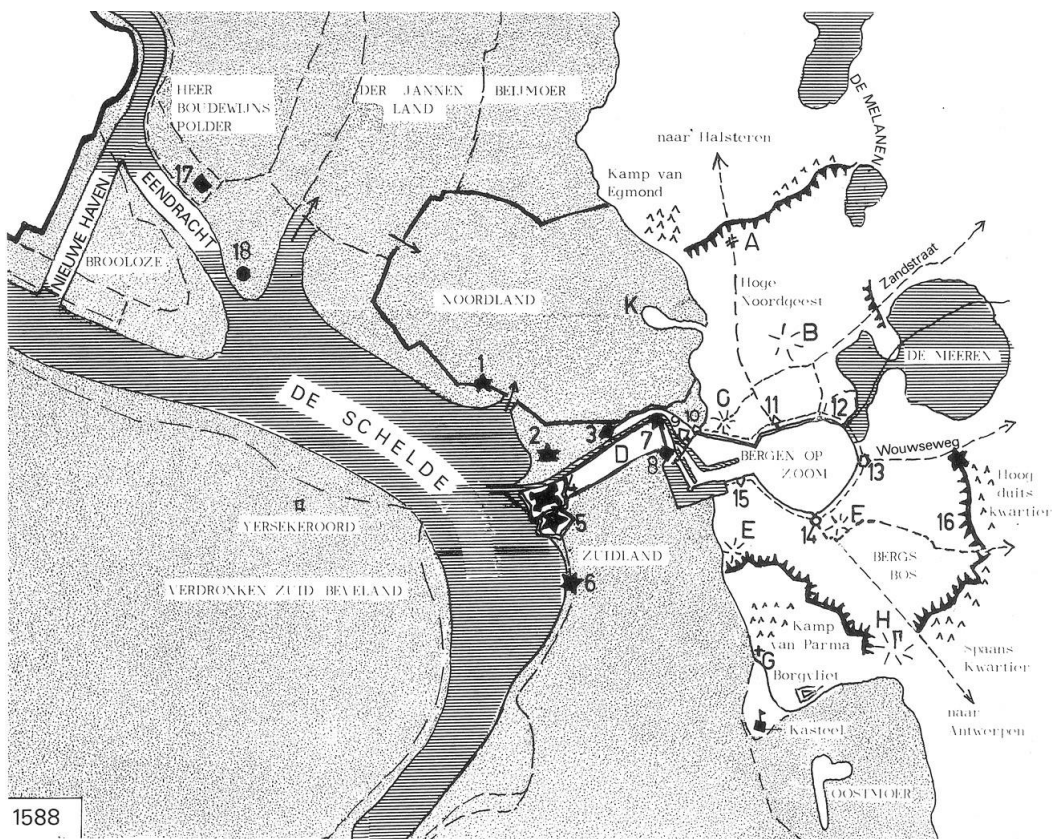
Tijdens het beleg werd een borstwering tussen de Wouwsepoort en de plaats van het Begijnhof aangebracht. De resten van de muren van dit hof, dat buiten de stad had gelegen, moesten nog tijdens het beleg worden verwijderd ³⁶).

³³ J. Baselis, a.w., 40.

³⁴ J. Baselis, a.w., 39-40.

³⁵ SA 40, 133, 149, 150v.; SA 41, 20v., 33,42, J. Baselis, a.w. 40-41.

³⁶ J. Baselis, a.w., t.a.p, SA 71, 73-74.

3. Bergen op Zoom tijdens de belegering door Parma, 1588.

1. Schans Stavast.	8. St. Jacobsschans.	C Van Bogaertsberg
2. Noordschans.	9.-15. Ravelijns	D. St. Jacobspolder.
3. Schans Papemutse.	16. omsingelingswerken.	E. Holwegenberg.
4. Zuidschans (Waterschans)	17. Schans Mollegat	F Wijngaardberg.
5. Nieuwe Schans.	18. Schans Geuzegat.	G. St. Gertrudisberg.
6. Borgerschans.	A. Noordgeest.	H. Raaybergen.
7. Klein Schansken	B. Rijsselbergen	K. Konijnsberg.

PARMA 1588

De vijandelijke troepen legerden zich op 23 en 24 september ten noorden en zuiden van de stad. Bij de nadering van de vijand had men, door de sluizen aan de Begijnpoort te sluiten, alle weidegronden in de Hoge en Lage Meren laten onderlopen. Daardoor was de Spaanse belegeringsmacht over twee kartieren verdeeld: aan de noordkant lagen de troepen op de Rijsselberg en op de Noordgeest; aan de zuidkant lagen Italiaanse troepen op de Sint Geertruydsberg (aan de Zeekant ten noorden van Oud-Borgvliet); Duitse troepen op de Raayberg. Volgens Dolendo was het Spaans kwartier in het (deels gekapte) Bergse Bos en het Hoogduits kwartier ten zuidoosten van de stad gelegen. Bij de Lazerie (hier hadden huizen voor lijdens aan melaatsheid gestaan) aan de zuidzijde van de Wouwseweg wierp men een schans op, waardoor de weg naar Wouw was afgesloten. Ook de bezetting van de Zandstraat (de weg naar Moerstraten) was zeer sterk. Aan de landzijde was Bergen op Zoom zodoende geblokkeerd ³⁷). Het was dus een zaak van levensbelang, om de haven open te houden. Hierlangs voeren de bevoorradingsschepen uit Holland en Zeeland af en aan. Reeds vóór het beleg, op 17 september, had men via de dijk van de Mattemburghpolder (onder Nieuw-Vossemeer) gepoogd over de Eendracht te komen. De Thoolse dijk was echter versterkt: als verdedigingswerken waren Botshoofd, Papemuts en Nieuwe Veer aangebracht. De Spanjaard moest zich tevreden stellen met de slottoren van Halsteren, die door de Zeeuwen werd verlaten ³⁸).

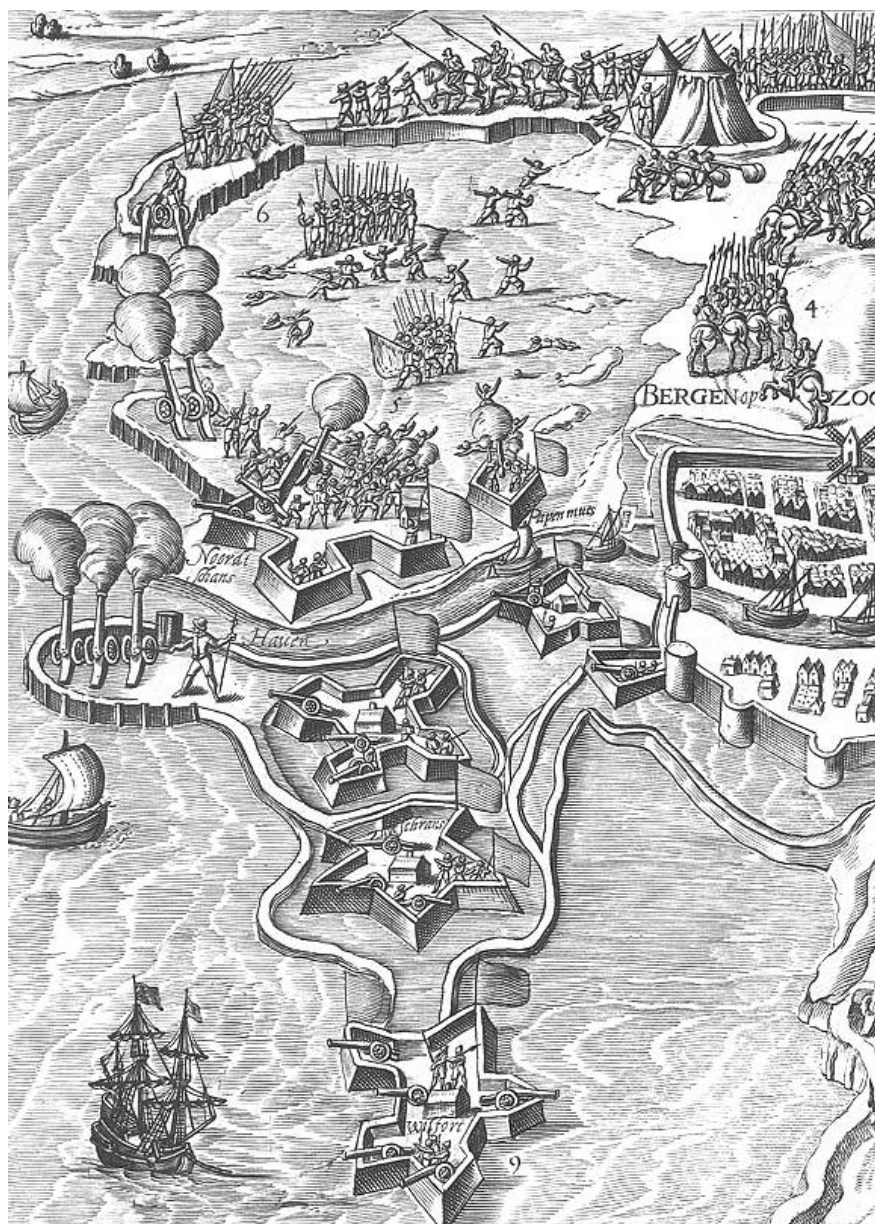
³⁷ J. Baselis, a.w. 46-47.

³⁸ J. Baselis, a.w., 43, 46-47, 61, 64.

Spaanse troepen onder de graaf van Egmond legerden zich op 7 oktober op de Lage Noordgeest en poogden over de Eesterdijk (tussen de Nieuw-Beijmoer en de latere Theodoruspolder) aan de havenkant te geraken. Een gat in de dijk van Der Jannenland (later deel van de Auvergnepolder, bij de huidige boerderij Jagersrust) werd snel overbrugd. Bij het volgende gat in het Noordland, Barlebas genaamd, heeft men van stadszijde toen de schans Stavast opgeworpen. Van hieruit bestookte men de vijand die van zijn kant de scheepvaart op de Eendracht onder vuur nam. Aan de noordkant van het havenkanaal werd door de verdedigers van de stad het werk "Papemutse" aangelegd. Op 30 oktober moest de vijand de Noordlandse dijk verlaten; de dag daarvoor was de Mattemburghse dijk, vanwaar men waterverkeer tussen Tholen en Holland belemmerde. ontruimd ³⁹). Ook aan de zuidkant poogden Spaanse troepen de haven te benaderen via de restanten van de Zuidlandse dijk. Deze was echter door de stroming van de Schelde sterk ondermijnd. De burgers van de stad, onder pressie van de magistraat en de predikanten, wierpen de Borcherschans op. Die heet bij Dolendo "Wilfort off Parmaes Bril". Aan deze zijde moest men al snel de pogingen tot belemmering van het waterverkeer opgeven ⁴⁰).

³⁹ SA 41, 74. Baselis, a.w. 42, 47, 60-62.

⁴⁰ J. Baselis, a.w., 66-67.

4. Het beleg van Bergen op Zoom, 1588. Primitieve weergave van de toestand: vergrote weergave van soldaten en geschut geeft een pakkend beeld. 4 en 5 uit de vesting aanvallende Staatse troepen 6. Spaanse soldaten trachten via de dijkrestanten de Noordschans te bereiken. 9 Wilfort of Parme's Bril. Gravure door B. Dolendeo, uitg. 1612. [KG 719A](#)

De uitvallen van stadszijde waren talrijk: gevechten aan de noordkant bij Vari Bogaertsberch (thans terrein Wilhelminakazerne), Rijsselberg (Tuinwijk en omgeving) en Zandstraat aan de Noordkant, Holwegenberg (Kijk in de Pot), Wijngaardberg (omgeving Zuidoostsingel), St. Geertruydsberg en Raayberg verschaften veel krijgsroem, doden en gewonden. Men maakte gebruik van de terreinsgesteltenis; voor de vijand waren de vele akkerwallen met houtgewas erop gunstig om de stad te naderen ⁴¹).

Ondanks het feit, dat er van vuurwapens gebruik werd gemaakt (van kanonvuur wordt weinig gemeld: aan de stadszijde schoot men vanaf batterijen of katten bij het Minderbroedersklooster en de Bospoort) en dat er schansen werden aangelegd, zijn er nog veel overeenkomsten met een middeleeuwse belegering.

Uiterst moeizaam ging men na het beleg verder met het versterken van de stad. De provisorisch aangelegde ravelijns vóór de poorten zijn in 1589-1596 omgezet in bolwerken. Twee nieuwe bolwerken aan het havenkwartier van de stad kwamen in 1600 tot stand. Daarna stokken de werkzaamheden tot in 1605 twee aanvallen van de Spanjaarden op de stad iedereen wakker schudden. Het jaar daarop komen de buitenwerken tot stand, die naast enige ravelijnen de redoute Kijk in de Pot en het Groot Hoornwerk buiten de Bospoort omvatten. De redoute Kijk in de Pot stond op de Holwegenberg; het Groot Hoornwerk nam een van de hoogste punten in het grotendeels gerooide Bergse Bos in beslag. In de jaren 1615-1618 wordt gewerkt aan de versterking van het havenfront en de dekking van de Grote Watermolen. Het havenfront wordt westwaarts geschoven en krijgt de

⁴¹ J. Baselis, a.w., 51, 57, 79.

naam Beckaff. De leiding van deze werkzaamheden hadden diverse ingenieurs, waarvan de meest bekende David van Orliens was. Achtergrond van dit trage verloop van zaken vormde het feit, dat door de inname van Breda in 1590 en die van het kasteel van Wouw in 1605 de militaire situatie in West-Brabant aanmerkelijk was verbeterd. Met de forten aan de Schelde en in Staats-Vlaanderen was West-Brabant een militaire zone ter verdediging van Holland en Zeeland geworden. De hervatting van de oorlog na het twaalfjarig bestand (1609-1621) zou als een van de eerste belangrijke krijgsgebeurtenissen een tweede beleg van Bergen op Zoom opleveren.

SPINOLA, 1622

De vijandelijke troepen legerden zich 18-20 juli 1622 aan de noord en zuidzijde van de stad. Tevoren had men Steenberghe ingenomen. Te Bergen op Zoom liet het Staatse leger wederom de weidegronden in de Hooge en Lage Meren onderlopen. Ook nu waren er twee Legerkampen van de Spaanse belegeringsmacht. De markies Spinola lag op het plateau van de Hoge Noordgeest; in de flank werd dit enerzijds gedekt door de onder water staande polders en anderszijds door de moerassen van de Grote en Kleine Melanen. Het kamp van Don Cordua aan de zuidzijde van de stad lag in een boog tussen de huidige Stalenbrug en de Rooseveltlaan. Dit werd gedeeltelijk gedekt door de lage landen van het Zuidland (dit stond onder water) en het Balse Laag. Door de aanleg van een omsingelingswal met daarin opgenomen versterkingen of redouten sloot de vijand de stad van het landverkeer af. Eén redoute was gebouwd bij de Lazerij aan de Wouwse weg ⁴²).

Tot zover waren de overeenkomsten met de belegering van 1588 opvallend. Bij bestudering van de krijgshandelingen springt echter een aantal verschillen in het oog. Er werd meer gebruik gemaakt van de artillerie als aanvals- en verdedigingsmiddel. De vijandelijke kanonnen stonden bij de tegenwoordige wegen Staakberg, Groenewoudseweg en Meilust; aan de zuidzijde bij de Augustalaan, de Stalen Brug, de

⁴² L. de Rijcke, N. Vayus, I. du Rieu: Bergen op den Zoom beleghert op den 18 juli 1622, Middelburg 1623, 51.

W. A. van Ham: 'Bergen op Zoom belegerd-West-Brabant in nood' in: De Ghulden Roos 32 (1972), 100-120

Valeriusstraat en de Rooseveltlaan. Hiermee werden zowel de schepen die de stad bevoorraadden als de stad zelf beschoten. Vooral aan de Grote Kerk werd nogal wat schade toegebracht ⁴³).

Onder leiding van David van Orliens werkte men aan de stadszijde zowel aan de versterking van de bestaande als aan nieuwe werken. Voor de bolwerken Boerenverdriet, Steenbergsepoort, Begijnpoort, Wouwsepoort en Oranje werden hoornwerken aangebracht. De bezetting van de stad beperkte zich niet tot uitvallen: men bezette kampen buiten de stadswallen, tegenover die van de vijand. Aan de noordzijde legerde zich Philips de Levin, heer van Famars, kolonel over een regiment Walen; aan de zuidzijde Sir Robert Henderson, kolonel over een regiment Schotten. Tijdens de strijd verbond Famars de hoornwerken aan de Noordkant met een linie; Henderson liet aan de zuidkant het vervallen werk op Kijk in de Pot herstellen en door een linie verbinden met de buitenwerken bij de Bospoort. Zodoende ontstond het retranchement, dat later het exercitieterrein Kijk in de Pot zou worden ⁴⁴). Naast het zwaard werd ook de spade duchtig gehanteerd.

Opvallend is het feit, dat men weinig hoon van pogingen om door het onderwaterstaande polderland de havenmond of Tholen te benaderen. Aan de oostkant van de Eendracht hadden de Zeeuwen een fortelinie aangelegd, die tot het dorp NieuwVossemeer reikte. Aan de stadszijde maakte men tussen de stad en de Noordschans een

⁴³ SA 46, ongefolieerd, Res. 5 aug. 1622; van Ham, a.w. 104-105; De Rijcke c.s., 50, 100, 104, 109, 157, 165, 195, 199, 209, 220, 265.

⁴⁴ SA 46, res. 22 nov. 1622.; De Rijcke c.s., 51.

ravelijn; dichterbij de stad (ter hoogte van het latere Smitsvestje) een kleine schans, genaamd de Crabbeschans ⁴⁵).

Hevige strijd werd gestreden op twee punten: aan de noordzijde voornamelijk tussen de latere wegen Boerenverdriet, de Karmel, Halsterseweg en Randweg West. Hier trachtten de Spanjaarden de haven te bereiken. Aan de zuidzijde speelde de strijd zich voornamelijk af in de omgeving van de huidige wegen Keldermanslaan, Plein XIII, Galgenbaan, Zwarteweg, Brouwerijbaan en het Kennedy-viaduct ⁴⁶). Daar trachtten de Spanjaarden het Grote Hoornwerk in te nemen. Ook hier poogde men van weerskanten elkaar te bestrijden door het aanleggen of verwoesten van vestingwerken ⁴⁷).

Ook nu was de terreinsgesteldenis voordelig voor de vijand. Men had van stadswegen verzuimd de akkerwallen met houtgewas geheel uit te roeien. Erger was de aanwezigheid van de heuvels rond de stad. Door de verbeteringen van het geschut konden de kanonnen nu veel verder reiken. De Raayberg, Rijsselberg en de Bal waren gunstige punten om er een geschut op te zetten. De vijand moest tenslotte door de nadering van Prins Maurits en de graaf van Mansfeld met sterke Staatse legers de aftocht blazen. Op 30 oktober kon de stad weer vrij ademen: de herneming van Steenberg was slechts een formaliteit ⁴⁸).

⁴⁵ De Rijcke c.s., 100, 119, 195.

⁴⁶ Merk op dat het hoogteverschil ter plaatse pas bij de aanleg van de spoorlijn is ontstaan. Destijds liep het landschap dus gewoon door.

⁴⁷ De Rijcke c.s., 98, 114, 129, 144, 173, 275.; van Ham a.w., 105-106.

⁴⁸ SA 46, res. 3 oktober 1622.; De Rijcke c.s., 286-289.; van Ham a.w. 110-113.

Anders dan in 1588 ging men nu spoedig aan de slag om de positie van de stad te verbeteren. De economische macht van de republiek, na 1588 aanzienlijk geworden, komt ook hierin tot uiting. Onmiddellijk besloot men de bergen rond de stad te slechten. De kosten hiervan schatte men op f 10.000,-. De Rijsselberg en de Raayberg zijn in 1624 "afgekard"; in 1625 zijn de heuvels in het Bergse Bos geslecht. Het werk is kennelijk in 1626 voltooid ⁴⁹). Om het probleem van de dekking aan de noordzijde van de stad op te lossen werden sterker middelen aangewend. Nadat men Steenbergen in 1627-1628 had omwald (deze omwalling werd in 1629 verdubbeld) legde men in 1628 een inundatielinie met forten aan, die aansloot op de oudere inundatie van de Hoge en Lage Meeren ⁵⁰). Aan de zuidkant van de stad volstond men met de bouw in 1630 van twee zware stenen redouten voor de Wouwsepoort en de Bospoort ⁵¹).

De modernisering die na 1698 door Menno van Coehoorn en zijn opvolgers zijn aangebracht, veranderden niets wezenlijks aan het defensiesysteem, dat na 1622 tot stand is gekomen. Het bleef tot in de negentiende eeuw bestaan. Bergen op Zoom bleef een grensvesting, zeker na de Spaanse verovering van Breda in 1625. Typisch is de Spaanse poging, in 1631 uitgevoerd, door verovering van steunpunten op Overflakkee en Dinteloord, (buiten de sterkten Bergen op Zoom en Willemstad om) vaste voet in de Delta te krijgen. De aanval te land

⁴⁹ SA 46, resoluties 22 november 1622 e.v. SA 47, ongefolieerd, resolutie 1 mei 1626.

⁵⁰ SA 46, resoluties 26 juli 1628 - 8 november 1628. Het Staatse Leger IV, 22-23, 28.

⁵¹ SA 47, resolutie 9 januari 1629. Stadsrekening 1630, 138 v. 140; Stadsrekening 1631, ongefolieerd.

lukte, men drong tot Dinteloord door. De operatie te water liep uit op een smadelijke nederlaag: de slag op het Slaak ⁵²).

De herovering van Breda in 1637 betekende een herstel van de vóór 1625 bestaande verhoudingen. Naar het oosten was het Staatse machtsbereik al uitgebreid door de verovering van 's-Hertogenbosch in 1629. Bergen op Zoom bleef grensvesting tot de inlijving van de Noordelijke Nederlanden bij Frankrijk in 1810. Daarna lag zij ver van de landsgrenzen tot de afscheiding van België in 1830 de oude toestand opnieuw terugbracht. Bergen op Zoom bleef tot 1867 wat het ruim drie eeuwen was geweest: de sleutel van Zeeland.

AANTEKENINGEN

gebruikte afkortingen:

ARR: Gemeente Bergen op Zoom, Archieven Raad en rekenkamer van de markiezen.

SA: Gemeente Bergen op Zoom, Stadsarchief tot 1810.

⁵² Het Staatse Leger IV, 52-54.

DE WATERMOLEN

TE BERGEN OP ZOOM EN ZIJN OMGEVING

door C.D. VANWESENBEECK

De geschiedenis van de Watermolen is pas dan goed te begrijpen en te volgen als dit gezien wordt in het kader van zijn omgeving.

In deze bijdrage zal de ontwikkeling van de Watermolen geplaatst worden in dat kader. Belangrijke wijzigingen aan de vestingwerken waren van invloed op de werking van de molen alsmede op de grootte en vorm van de molenkommen. Tevens waren de bedrijven in de omgeving van invloed op de situatie van de molen.

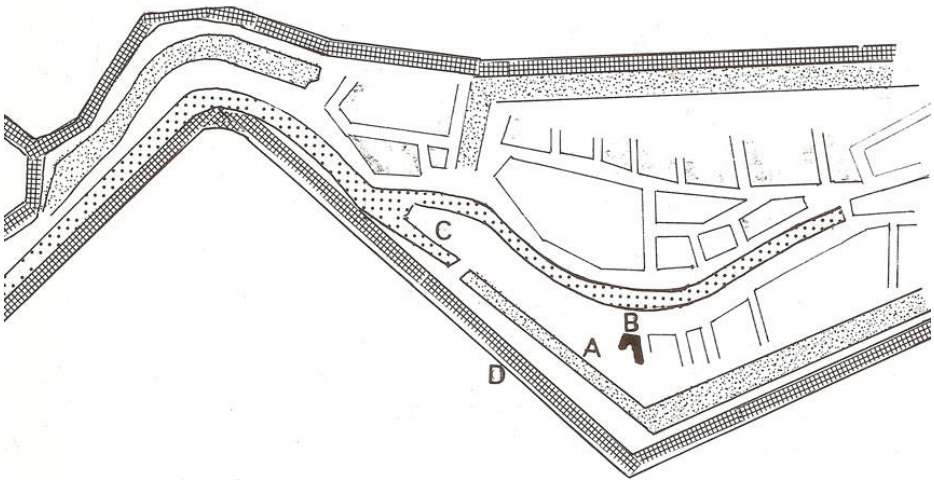
Bij het samenstellen van dit artikel is dankbaar gebruik gemaakt van het resultaat van veel speurwerk door mijn collega's C. van Es en W. van Ham.

HET HAVENGEBIED

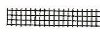
Het ontstaan van de stad Bergen op Zoom is zeker bevorderd door de bouw van een kerk. Mogelijk echter is de oorzaak van het ontstaan mede gelegen in het feit dat een landinwaarts stromende kreek het scheepvaartverkeer mogelijk maakte. De Schelde, die bij Bergen op Zoom westwaarts omhoog naar zee, was een druk bevaren rivier. Aan de oevers ervan ontstonden diverse havenplaatsen waarbij Bergen in de 13e eeuw genoemd werd.

In 1288 wordt er gesproken over een straat "Apud Weele" (bij de Weel), de latere Helstede (thans terrein van de afgebroken Potas

fabriek)⁵³). In de veertiende eeuw is de omwalling van de binnenstad aangelegd met als westelijke grens de Lievevrouwepoort⁵⁴). Het havengebied lag nog onbeschermd. In het eerste kwart der vijftiende eeuw begint de stad met een gedeeltelijke bescherming van dit gebied. Enige huizen buiten de Lievevrouwepoort (in de Rijkebuurtstraat) strekten van de straat tot aan de vest⁵⁵).

7. Situatie van de watermolen omstreeks 1490

 vestingwal

 stadsgracht

 haven

A vestigingsplaats watermolen

B kalkoven

C uitbreiding 1472

D in 1484-1488 aangelegde Zuidvest

⁵³ A. van Ham, "De Middeleeuwse stadsplattegrond van Bergen op Zoom", in Studies uit Bergen op Zoom 2 (1977), 31.

⁵⁴ W.A. van Ham, a.w. 30.

⁵⁵ Stadsregister, voorl. inv. nr. 15, fol 154 vo., 166 vo., 173 vo., Rechterlijk Archief Bergen op Zoom R 213, fol 161, 269, R 214 fol 22 vo., hierna aangehaald als R.

Nadat de betekenis van de haven voor de stad toenam en ook de kosten ter verbetering van de haven stegen, nam de noodzaak tot omwalling toe. In 1484-1488 werden grote uitgaven gedaan om het overige gedeelte van de haven te omwallen ⁵⁶).

Vanwege het toegenomen aantal Engelse schepen dat in de haven van Bergen op Zoom afmeerden, werden in 1472-1473 belangrijke uitgaven gedaan om een zijtak te graven aan de oude haven.

Waarschijnlijk is hiermee bedoeld de zuidelijke zijtak, die later de ingang van de Vissershaven vormde. Hierdoor moet dan de Ham zijn ontstaan ⁵⁷). Als we ervan uitgaan dat de omwalling, die in de jaren 1484-1488 aan de zuidkant van het haven gebied werd aangelegd, bestond uit een aarden wal met palissaden en een gracht dan kan het zo geweest zijn dat deze gracht aansloot op de nieuwe kade. Mogelijk is dit de situatie geweest die gunstig was voor de vestiging van de watermolen. Bovendien was er de tendens om bedrijfsgebouwen buiten de binnenstad te plaatsen. Vele, vaak brandgevaarlijke bedrijven, waren reeds gevestigd in de havenbuurt, met name de pottebakkerijen, meestoven en zoudziederijen. De plaats waar de nieuwe watermolen gebouwd moest worden, diende aan een aantal eisen te voldoen:

- **voldoende ruimte**; dit was op de Zuidzijde Haven het geval omdat dat gedeelte nog nauwelijks bebouwd was.
- **water**; met voldoende stroming voor de krachtsontwikkeling.
- **bescherming**; door de pas aangelegde omwalling.

⁵⁶ Stadsarchief voorl. inv. nr. 249 fol 103 hierna aangehaald als SA, SA 250 fol 53 vo., 93 vo., 110 vo., 147.

⁵⁷ C.J.F. Sloomans, "Bergen op Zoom, haven aan de Schelde", in Noord Brabant, 1964, no. 3, 175.

Aan al deze eisen voldeed het gebied aan de Zuidzijde Haven, buiten de Kalkoven. Er was ruimte genoeg om een houer te graven, waardoor de getijden van eb en vloed voor de krachtsontwikkeling van de watermolen benut konden worden. Het gebruik maken van het getij was van wezenlijk belang om niet alleen afhankelijk te zijn van wind of de moervaart, die in tijden van grote droogte onvoldoende water leverde voor het bemalen van de molens.

Droogte of niet, wel of geen wind, eb en vloed bleven iedere dag, waardoor de molen altijd kon malen.

HET MOLENRECHT VAN DE HEER

Tot de vele rechten van de heer van Bergen op Zoom behoorde het windrecht, het molenrecht, en het recht van molendwang.

- Het **windrecht** hield in dat de wind aan hem behoorde en dat hij het gebruik ervan kon bepalen.
- Het **molenrecht** gaf hém alleen de bevoegdheid om molens te bouwen.
- Het **dwang- of banrecht** bepaalde dat de inwoners voor het malen van het graan en koren verplicht waren gebruik te maken van zijn molens ⁵⁸).

Bij hoge uitzondering werd het de inwoners toegestaan zogenaamde huis-molens te gebruiken. Zo kregen de ingezetenen verlof in 1551 om met "querenen" (=handmolens) zelf graan te malen omdat door de inundatie van 1551 de watermolen onbruikbaar was geworden. In 1557 blijkt hij weer gerepareerd en werden de bewoners weer

⁵⁸ A. Bicker Caarten, De molens in ons volksleven, Leiden 1958, pag. 11; W. Moll, De Rechten van den heer van Bergen op Zoom, Groningen 1915.

verplicht hun graan te Laten malen in de watermolen of op de windmolens ⁵⁹).

De windmolens liet de heer veelal bouwen op een berg bij de stadswallen: de Moutmolen en Noordmolen (op het eind der tegenwoordige Minderbroederstraat), de Bosmolen (Lindebaan), Kapelmolen of Zandmolen (tussen Lindebaan en Koepelstraat), de Run(t)molen (tussen Lievevrouwepoort en Steenbergsepoort) en de Noord- of Glymesmolen (Artilleriestraat/Molenbergstraat). Ook had de heer in meerdere dorpen in het land van Bergen op Zoom en te Steenberghe molens. Om niet alleen van de windkracht afhankelijk te zijn en omdat de molens ten tijde van belegeringen zeer kwetsbaar waren werden er watermolens gebouwd. In de domeinrekeningen staan watermolens vermeld bij het Drolsmoer (1447), Huijbergen (1486), op de heide aan de "vaert" (=de Zoom) (1486-1487), kennelijk dezelfde als de watermolen bij de Zeezuiper, die in 1486/88 gebouwd is door Jan Willemsz. de Vreese uit Zierikzee ⁶⁰).

Ook in de stad stond een watermolen, namelijk achter het Spui boven de Grebbe. Deze molen, de Kleine of Nieuwe watermolen genoemd, liet de heer in 1532 of 1533 bouwen. Deze molen was versierd met weerhanen en vaantjes waarop, Cornelis van Suerendonck de wapens van de heer en vrouwe van Bergen op Zoom schilderde. De watermolen aan de Zuidzijde Haven wordt sindsdien Oude Watermolen of Grote Watermolen genoemd. In 1594 is de Kleine Watermolen afgebroken ⁶¹).

⁵⁹ SA 38, fol. 207.

⁶⁰ R 213, fol. 140 vo., SA 31 fol. 27, Archief Raad en Reken kamer der markiezen van Bergen op Zoom 649, hierna aangehaald als ARR.

⁶¹ ARR 936, SA 230 fol. 114.

VOORBEREIDING VAN DE BOUW

Op het einde der vijftiende eeuw bezat de heer drie watermolens buiten de stad gebouwd in 1486, 1488 en 1489. De stad zelf was aangewezen op de windmolens. Om niet afhankelijk te zijn van de wind, was een watermolen in de stad dringend gewenst. Reeds op 17 september 1493 waren de heer en zijn raad in vergadering bijeen om een plaats aan de haven te kiezen voor de nieuw te bouwen watermolen. Voor advies hierover werden uitgenodigd Anthonis Keldermans, de stadsbouwmeester, Jan Joest de Zeepzieder .uit Antwerpen en Jan de Vreese, die ook de watermolen, bij de Zeezuiper gebouwd had ⁶²).

De voorbereidingen voor de bouw begonnen in 1495. Een aantal mensen wordt betaald om de Noordvest vanaf de Lievevrouwepoort uit te diepen om te bezien of daardoor een watermolen aan het Spui gemaakt kan worden ⁶³). Bedoeld werd kennelijk de gracht voor de Lievevrouwepoort die in verbinding stond met de Grebbe. In Woensdrecht heeft men eiken-bomen "op mijns liefs heren goet aldaer [.....] gehouwen, ende gestuykt" om de watermolen in Bergen op Zoom te bouwen. Per vlot werden deze naar Bergen getransporteerd. Volgens de domeinrekening van 1495 ging het toen om 125 "blocken" eikenhout ⁶⁴). In 1496 besloten burgemeesters en schepenen als beste plaats voor de watermolen aan te wijzen: "op te havene buyten de Calhoven". Dit is de plaats waar hij tenslotte gebouwd is.

⁶² ARR 4, fol. 25 vo.

⁶³ ARR 650, fol 58 vo., 71 vo.

⁶⁴ ARR 650, fol 58 vo., 75.

8. *Situatie van de watermolen omstreeks 1560 (detail uit de kaart door Jacob van Deventer [KG 073](#)) - 1 de Watermolen - 2 de houer - 3 de dam voor de St. Jacobspoort*

In 1496 besloot het stadsbestuur tot grootscheepse werkzaamheden, omvattende:

- a) de bouw van de watermolen;
- b) de bouw van twee bruggen;
- c) de aanleg van wallen, net zo hoog als de dijk van het Zuidland;
- d) het graven van een nieuwe zuidvest buiten de nieuwe wal t.b.v. de Vanckputte (=houwer) ⁶⁵).

⁶⁵ SA 31 fol. 37, fol. 41.

De heer en de stad sloten hierover drie jaar later (in 1499) de overeenkomst, waarin het volgende bepaald werd: ⁶⁶).

- De heer kreeg het gebruik van de beemden binnen de vest, zolang de watermolen zou blijven bestaan. Bij het privilege van de Zale in 1485 had de stad het recht van het gebruik of verhuur van al de beemden binnen de vest gekregen ⁶⁷).
- De stad mocht een "loeve" (afhang) aan de watermolen maken om daarin een waag te plaatsen, waar de weger het graan en het meel kon wegen om zodoende te verzekeren dat de molenaar niet zou frauderen met het te malen graan.
- De schout en schepenen van het Zuidland mochten de dijk van de Vankput begaan, beschouwen en berechten. Kortom, zij hadden er de jurisdictie.

FINANCIERING

Het einde der vijftiende eeuw was een bloeiperiode voor de stad. Zowel de heer als de stad ondernamen grote werken. De heer liet het Markiezenhof bouwen, de Gevangenpoort grondig verbouwen, het kasteel te Wouw herbouwen, enzovoort. De stad was inmiddels begonnen met de uitbreiding en verbetering van de vestingwerken. In de akte van 9 januari 1499 wordt vermeld dat het voor de heer niet mogelijk is de lasten voor de watermolen alleen te dragen. Er wordt overeengekomen dat de stad de bouw van de molen betaalt en dat de heer de kosten van de twee bruggen en de wallen van de Zuidvest en de houer voor zijn rekening neemt. De stad zal hem voor de aanleg

⁶⁶ ARR 1454, SA 31 fol. 45-52.

⁶⁷ C.J.F. Sloomans, Jan Metten Lippen, Rotterdam 1945, 83.

van de houer in totaal 600 gulden lenen. In ruil daarvoor ontvangt de stad jaarlijks de halve pacht van de watermolen tot dat de hele som is terugbetaald ⁶⁸). Deze financieringsregeling was ook al toegepast bij de bouw van de drie watermolens buiten de stad ⁶⁹). De 600 gulden werden in 4 jaarlijkse termijnen aan de heer betaald, de eerste in 1499, de laatste in 1502. Het is niet exact te berekenen wat de watermolen gekost heeft. De domeinrekening van 1500/1501 geeft als totaal uitgave een bedrag op van ruim 843 kar. gld. tevens voor de aanleg houer enzovoort; de rekening van 1501/ 1502 955 karolus gulden; in de rekening van 1502/1503 600 karolus gulden; in de rekening van 1503/1504 745 karolus gulden ⁷⁰). Door het ontbreken van een aantal stadsrekeningen in de jaren 1499-1505 zijn de totale uitgaven van de stad niet bekend. Uit die periode is wel de rekening van 1501/I 502 bewaard, waarin vermeld staat dat voor de nieuwe vest en de watermolen een bedrag van ruim 715 pond is uitgegeven. In deze rekening staan tientallen bladzijden volgeschreven met betalingen voor dit karwei. Er werd aan honderden mensen werk gegeven ⁷¹). Als we aannemen dat de stad in die vier jaar telkens dat bedrag heeft uitgegeven, waren de totale kosten van de werkzaamheden zo'n 3000 gulden voor de stad en idem zoveel voor de heer.

Ook voor de stad betekende dit een zware last. Op 11 december 1501 kwam het stadsbestuur in een speciale vergadering bijeen omdat de stad door deze werken "grootelic t'achter waere ende tot groote coste

⁶⁸ ARR 1454.

⁶⁹ SA 250.

⁷⁰ ARR651.

⁷¹ SA 255, 74.

ende laste stonde". De raad nam het besluit om de kosten te dekken door verhoging van de accijns op het binnen en buitenbier ⁷²). De stad ontvangt jaarlijks 20-40 kar. gld. als halve pacht van de watermolens ⁷³).

BOUW VAN DE MOLEN

De bouw van de molen en aanleg van de houer is uiteindelijk begonnen in 1500 en heeft bijna drie jaar geduurd. Op 26 sept. 1503 om drie uur 's middags werd de molen op gang gebracht en op 2 oktober werd het eerste graan gemalen ⁷⁴). Het complex omvatte een molenhuis met (aangebouwd) een woning met een afgang. Die situatie is op 17e eeuwse tekeningen nog te zien. Het is waarschijnlijk deze afgang waarin de waag werd geplaatst.

Zowel het molenhuis als het woonhuis waren gebouwd van rode baksteen met gobertange speklagen, hoekblokken, plinten en poort omlijsting. Zowel de noordals de zuidgevel waren trapgevels.

Tegen de zuidgevel (aan de waterzijde) bevonden zich de twee molenraderen. Achter deze molenraderen was een sluishuisje gebouwd waarin zich de "schoof" (=schuit) bevond, die men omhoog kon draaien bij opkomend water om zodoende de houer te vullen. In het Molenhuis bevond zich het molenwerk en de molenstenen.

Dwars tegen de west-gevel was het woonhuis gebouwd met aan de waterzijde een afgang. In de westgevel van het molenhuis bevond zich de doorgang naar de afgang en het woonhuis. Ook de westgevel van

⁷² SA 255, 73 vo.

⁷³ SA 255, 5; 254, 4 vo.

⁷⁴ R 314, 93 vo.

het woonhuis was een trapgevel. Volgens Andries Vierling was het complex gebouwd op heipalen ("gepylotteerd") ⁷⁵).

AANLEG VAN DE HOUWER

In een aantal archiefstukken uit de jaren 1496-1503 wordt gesproken over de "Vanckputte". Hiermee blijkt de houer bedoeld te zijn. Deze mag men niet verwarren met de Vankput, een zoutziedersnederzetting aan de Noordzijde van de huidige Kop van het Hoofd. Deze Vankput wordt reeds genoemd in de domeinrekeningen van 1480-1481 ⁷⁶). In de domeinrekening van 1500/1501 worden voor het eerst uitgaven opgevoerd voor het graven van de houer van de watermolen. In de rekening van 1505/ 1506 wordt nog een uitgave vermeld voor 10.000 planken voor de kade en voor de houer ⁷⁷).

De situatie van de molen en de houer is duidelijk te zien op de kaart van Jacob van Deventer (1560). In de stadsgracht liet men ter plaatse van de watermolen een dam aanleggen, waardoor een toevoerkanaal ontstond om het water bij vloed naar de houer te leiden. Rond de nieuw gegraven houer kwam een wal of dijk te liggen die even hoog en breed was als de dijk van het Zuidland.

De stad betaalde de heer 300 gulden, die hij nodig had voor aankoop van gronden ten behoeve van de houer en voor de aanleg ervan. Bovendien kreeg hij nog eens drie honderd gulden toegezegd voor eventuele vergroting van de houer. Als voorwaarde werd hem wel gesteld dat het water "van der heyden commende" zijn gewone loop

⁷⁵ Andries Vierlingh, *Tractaet van Dyckagie*, Editie Den Haag 1920. 205.

⁷⁶ ARR 649.

⁷⁷ ARR 651; SA 256.

door de stad moest blijven behouden en nergens anders heen geleid mocht worden. Dit water (in de Grebbe) diende voor het schuren der haven, zodat deze niet dichtslibde ⁷⁸). Ter compensatie van de inspanningen door de stad plaatste de heer het gedeelte van de Zuidzijde Haven, de houer en de wal er om heen onder de jurisdictie van de stad. Tevoren behoorde dit gedeelte tot het rechtsgebied van het Zuidland. Alleen het recht van de visserij hield de heer aan zich ⁷⁹). Jaarlijks verpachtte hij het visrecht in de houer. Uiteraard was deze houer een ruim visgebied, waar het ideaal vissen was.

DE BOUWMEESTERS

Het is de vraag of het ontwerp en de bouw van de Watermolen zonder meer kan worden toegeschreven aan de stadsbouwmeester Anthonis Keldermans. Op 17 september 1493 besloot de domeinraad om Anthonis Keldermans, Janne Joest de Seepsiedere uit Antwerpen en Janne de Vreese uit te nodigen voor overleg over de te kiezen bouwplaats.

Voor verder overleg werden in oktober daaropvolgende Anthonis Keldermans en Janne de Vreese, die ook de molen bij de Zeezuiper ontworpen had, nogmaals uitgenodigd.

Twee en een half jaar later, op 8 maart 1496, had Anthonys de Wilde, ter vergadering van de raad een concept-plan voor de watermolen getoond.

De domeinraad besloot Anthonis Keldermans en Bouwen de Lantmeter uit te nodigen om de "waetermoelene naerder met malcandere te

⁷⁸ ARR 1454.

⁷⁹ SA 17, 69.

spreken". Uit deze mededeling blijkt dat Anthonys de Wilde het ontwerp gemaakt heeft en dat aan Anthonis Keldermans hierover advies gevraagd is ⁸⁰).

In de stadsrekening noch in de domeinrekeningen staan betalingen vermeld aan Anthonis Keldermans voor werkzaamheden ten behoeve van de watermolen. In de stadsrekening van 1501/1502 staat wel een bedrag vermeld voor een "gelach" (maaltijd/feest) dat gegeven werd voor burgemeesters en schepenen die met meester Anthonis Keldermans en meerdere meesters bij de watermolen geweest waren om "de vesten te ordineren". Het "ordineren" heeft betrekking op het aanwijzingen geven bij de bouw, het uitzetten van maten en dergelijke. In de domeinrekening 1503/1504 staat vermeld dat Anthonis Keldermans om advies gevraagd werd in verband met de vloer van de molen ⁸¹).

Concluderend kan gesteld worden dat de watermolen weliswaar in de stijl van en met advies van Anthonis Keldermans gebouwd is, maar dat het geenszins zeker is dat hij ook het ontwerp gemaakt heeft.

Uit hoofde van zijn functie was hij wel bij de bouw van de molen betrokken. Onder zijn leiding werden de werkzaamheden aan de vestingwerken rond het havenkwartier ondernomen. In 1505 werd hem nogmaals een "ghelach" aangeboden omdat hij geweest was" op 't besteeck van de nieuwe torens aende havene" ⁸²).

⁸⁰ ARR 4, 25 vo.; SA 31, 27; ARR 5, 13.

⁸¹ SA 255, 36; ir. R. Meischke, "Hel architectonische omwerp in de Nederlanden gedurende de late middeleeuwen en de zestiende eeuw", Bulletin KNOB 1952, 166-169.; ARR 651.

⁸² SA 256, 50.

9. Situatie omstreeks 1622 (detail van de kaart in Gemeente-archief nr. [KM 196](#)).
 - 1 de watermolen - 2 de molenkommen - 3 de Zoutevest - 4 de Houwer
 - 5 de sluis het Zwanegat - 6 het Watermolenbolwerk

DE WERKING VAN DE MOLEN

Zoals eerder gemeld is de molen in 1503 in gebruik genomen. Omdat het langzaam opkomende water niet geschikt is voor de krachtsontwikkeling voor de molen, werkte de molen alleen bij eb. Door het openen van de sluis tussen de dam voor de watermolen en de molen zelf kon men het water uit de houwer laten stromen en de molen in werking stellen. Volgens Tutein Nolthenius in zijn studie over de getijmolens in Nederland werkten de meeste getijdemolens bij eb

⁸³). De watermolen in Bergen op Zoom was ingericht als korenmolen, en herbergde twee maalderijen, een rogge- en een tarwe molen. Op de tekening door Barnardus Klotz uit 1671 is bekend dat het grote waterrad voor de roggemolen bestemd was en het kleine voor de tarwe molen.

De waarde van het waterrad van de roggemolen werd op 42 gulden, dat van de tarwemolen op 29 gulden geschat ⁸⁴).

Het bij eb uit de houwer stromende water zette het waterwiel in beweging. Dit waterwiel was met een as verbonden met het zogenaamde "kamrat". Dit kamrad of aswiel was een binnenwiel zette op zijn beurt het ronsel in beweging. Het ronsel, in het schattingsrapport "rutsel" genoemd, is een rad met in het midden een ijzeren spil die met de molensteen verbonden is.

De as tussen het waterwiel en het kamrad draaide in een halssteen, een speciale steen die in de buitenmuur van de maalderij gemetseld was en moest voorkomen dat door het draaien van de as de muur zou uitslijten ⁸⁵).

Het waterrad was verstevigd met ijzeren vellingen. De as, eveneens van ijzer voorzien, was een van de duurste onderdelen van de molen. In 1550 betaalde de rentmeester een bedrag van 42 gulden aan de prior van het klooster van Huijbergen voor een zeer grote eiken boom om daarvan een as te maken voor de watermolen. Nieuwe

⁸³ A. Tutein Nolthenius, "Gety molens in Nederland", in Tijdschrift van het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap, deel LXXI no. 3, 1954, 186-199.

⁸⁴ ARR 1458.

⁸⁵ J. Stroop, Molenaarstermen en molengeschiedenis, Nijmegen 1977, 170, 175, 183.

Molenstenen werden in 1562 in Dordrecht gekocht. De dikte van de "lopermolensteen" (=de onderste steen) van de rogmolen was 9 duim (22,5 cm); de ligger (de bovenste) 5 duim (12,5 cm).

De loper van de tarwemolen was 7 duim (17,5 cm), de ligger 3 duim (7,5 cm) dik ⁸⁶).

DE INUNDATIES

De eerste eeuw van het bestaan van de watermolen kenmerkt zich door veel schade door de overstromingen, waarbij vooral de dijk rond de houer het moest ontgelden.

In 1507 moest er reeds een gat in de houwerdijk dichtgemaakt worden. In 1509 ontstond er weer groot gevaar door de hoge vloed op sinte Cosmas en Damiaans- avond (27 september). Er werd een groot aantal mensen ingezet om te voorkomen dat de watermolen schade zou oplopen. De reddingspoging scheen gelukt te zijn. In de rekening staat vermeld dat de watermolen " geschapen was te vergane", als men geen flinke weerstand bood ⁸⁷).

De vele jaarlijkse reparaties aan de houwerdijk maakten het noodzakelijk om een aparte functionaris aan te stellen, die de zorg had voor het onderhoud. In 1523 heeft Jan Domaes dit onderhoud aangenomen; hij laat onmiddellijk de houwerdijk twee voet (± 60 cm⁸⁸) verhogen. De volgende jaren volgen de reparaties aan de steenweg

⁸⁶ ARR 10, 171 vo., ARR 941, ARR 1458.

⁸⁷ SA 259, 58; ARR 651; Dr. M.K.E. Gottschalk , Stormvloeden en Rivieroverstromingen in Nederland, deel II Assen 1975, 355.

⁸⁸ De gebruikte voetmaat is niet vermeld; de Antwerpse voet bedroeg 28,68 cm, de Bossche voet 28,7cm. Er waren [vele andere voetmaten](#) in omloop welke onderling verschilden.

voor de watermolen, de deuren en het binnenwerk van de molen en de kadewand tussen molen en houer.

In 1531 kreeg de rentmeester de opdracht om een schuit te laten maken, speciaal voor het onderhoud van de houwerdijk ⁸⁹).

Willem Huybrechtszoon, de pachter van de watermolen, krijgt in 1537 een gedeelte van de pacht kwijtgescholden omdat de maalderij niet kan functioneren vanwege de schade, door de overstroming in november van dat jaar aangericht.

De volgende inundatie gebeurde op 3 januari 1542. De ergste gevolgen had de inundatie van 13 januari 1552, de zogenaamde Pontiaansvloed. In West-Brabant liep een groot aantal polders onder, zelfs tot in Gastel (Heer Jansland) en Fijnaart, ook het Zuidland en Borgvliet. De schade aan de molen was dermate groot dat herstel jaren duurde ⁹⁰).

Volgens Vierlingh had men gepoogd de schade beperkt te houden door een schip te laten zinken tussen twee torens, waar het molenwater tussendoor loopt. Dit moet dus tussen de Sint Jacobspoort en de Hampoort geweest zijn. Het schip maakte echter zulke grote scheuren in de torens dat zij beiden omvielen en het schip uit het gat wegdreef ⁹¹).

Voor de reparatie liet men de houwer leeglopen om zodoende al het houtwerk aan de kadewanden en de dijk af te kunnen breken. Ook de spuihuisjes op de dam voor de molen moesten worden afgebroken. De schade werd door de markies en de stad, ieder voor de helft van de kosten, gedragen. Inmiddels kregen poorters van de stad toestemming

⁸⁹ ARR 652; 935; 936; 6, 185 vo.

⁹⁰ ARR 937; 938; Gottschalk a.w., 542-546. W.A. van Ham, "Langs Schelde en Eendracht", Ghulden Roos 35, 1975, 21.

⁹¹ Vierlingh a.w., 345.

om zelf graan te malen met "querenen" (=handmolens). Na 1557 was het gebruik van deze handmolens weer verboden omdat de molen weer gerepareerd was ⁹²).

In 1569 nam de raad verdere maatregelen ter bescherming van de houer en de molen bij hoge vloed. De houwerdijk moest verhoogd worden en bij storm moest de schuif in de sluis voor de watermolen gesloten worden zodat er niet teveel water in de houer kon lopen ⁹³). Ook bij de beruchte Allerheiligenvloed van 1570 voorkwam het sluiten van de sluis grote schade aan de molen en houer. De hoge vloed van 1 oktober 1573 had echter wel grote schade (ruim 700 kar. gulden) tot gevolg. De kadewand voor de watermolen moest toen vernieuwd worden ⁹⁴). Na de overstroming van 1573 is het Zuidland niet meer ingedijkt tot in 1860 de Geertruidapolder werd bedijkt.

ONDERHOUD

Behalve de reparaties aan de molen als gevolg van inundatie-schade vergde het onderhoud jaarlijks grote bedragen.

In 1534 werd voor de brug van de houer een nieuw "schof gebint" (= sluisje) gebouwd, gedekt met schaliën. Op de zeventiende-eeuwse tekening door Barnardus Klotz is dit sluis-huisje nog te zien.

Markies Antonius van Glyrnes was waarschijnlijk minder tevreden over de regelmatige onderhoudskosten vanwege de inundaties. In september 1540 droeg hij zijn raad op hem te adviseren over een mogelijke afbraak van de molen. De raad moest bezien of de haven

⁹² ARR 940; SA 38, 207.

⁹³ ARR 15, 210 vo.

⁹⁴ ARR 15, 342; 941.

schade zou hebben als de molen werd afgebroken, of de haven voldoende geschuurd zou worden (wat gebeurde door het uitstromen van het water uit de houer bij eb) en op welke plaats hij een nieuwe watermolen kon laten bouwen. In de resoluties staat niet meer vermeld of inderdaad dit advies is uitgebracht. Mogelijk maakte het overlijden van de markies op 27 juni 1541 een einde aan de afbraakplannen ⁹⁵).

Omdat de fortificatiewerkzaamheden in de jaren 1614-1618 het noodzakelijk maakten dat de molen buiten gebruik was, benutte men die tijd voor groot onderhoud. Het houtwerk, de ramen en het ijzerwerk werden gerepareerd en een nieuwe molensteen werd aangebracht. In 1618 was de molen weer in bedrijf. In 1641 betaalde de rentmeester een bedrag van 365 karolus gulden voor twee nieuwe wielen, een nieuw waterwiel voor de rogmolen en een kamwiel voor de tarwemolen. In datzelfde jaar werd er een nieuwe zolder in de watermolen getimmerd omdat de bestaande zolder geheel "ingesoncken" was. De kosten voor het maken van een nieuw kruiswerk in 1649 bedroegen 218 karolus gulden. In 1649 gaf de rentmeester tevens een bedrag uit voor arbeid aan de kelder. Kennelijk zat er een kelder onder de molen ⁹⁶). In 1662 werden er twee nieuwe zolders gemaakt. Een grote onderhoudspost staat vermeld in de rekening van 1669 voor het droogleggen en ruimen van de Zoutevest. Door het ruimen van de Zoutevest was de molen een jaar buiten gebruik, waarvoor de pachter een jaar pacht kwijtgescholden werd. In verband met dit karwei kwamen de stad en de markiezin overeen om het ruimen van de Zoutevest op gezamenlijke kosten te

⁹⁵ ARR 937; 8, 13 vo.

⁹⁶ ARR 942, 27 vo.; 943; 944.

doen, ieder voor de helft. In 1674 staan in de rekening uitgaven vermeld voor plavuizen en een nieuwe trap. Het jaar daarop ontving de huisvrouw van Jan Eeuwoutsen, marktschipper van Rotterdam op Bergen op Zoom, een bedrag van 2 kar. gulden en 18 stuivers voor 100 witte steentjes, die in de schouw van het woonhuis zijn verwerkt. In 1676 werd het schof huisje (sluishuisje) afgebroken. De domeinrekeningen van de daaropvolgende jaren vermelden uitgaven voor levering van steen, zand, kalk- en tras voor metselwerk aan de molen en aan het nieuwe sluis huisje ⁹⁷).

DE EXPLOITATIE VAN DE MOLEN

De heer, na 1533 markies van Bergen op Zoom, verpachtte de watermolen. Omdat de stad de bouwkosten in de vorm van een lening aan de heer had voorgesloten, ontving de stad de halve pacht tot de hele som was terugbetaald. In 1517/1518 bedroeg de pacht 66 ponden. In 1530/ 1531 ontvangt de rentmeester al de gehele pacht, een bedrag van 1099 kar. gulden, zodat mag worden aangenomen dat de lening ten behoeve van de stad is afgelost. In 1534/1535 betaalde Huybrecht Mateusz 700 gulden voor de pachtsom van 60 ponden outs. De daarop volgende jaren steeg de pachtsom tot 1310 karolus gulden in 1576, zakte tot 1132 gulden in 1612, steeg weer tot 1800 karolus gulden in 1654. Op het einde der zeventiende eeuw ontving de rentmeester 700 - 800 gulden jaarlijks aan pacht ⁹⁸). Ook in de achttiende eeuw wordt de molen door de markies verpacht. In 1701

⁹⁷ ARR 945, 25 vo.; 947; 948.

⁹⁸ ARR 653; 936; 937; 941; 942; 944; 948.

gebeurde dit voor de tijd van 14 jaar, waar voor de markies jaarlijks 1900 gulden ontving.

Omdat de admodiateur Pierre de Tallon in 1702 achterstallig was met het betalen van 's lands verpondingen over de watermolen, de Noordmolen en de waag, legde de deurwaarder van de Raad van State beslag op de molen tot de achterstallige som van 728 gulden betaald werd ⁹⁹). Ook de Raad en Rekenkamer kwam kennelijk niet altijd haar verplichtingen na.

In 1726/ 1727 lukte hiet niet om de molen te verpachten, zelfs niet na het plaatsen van een advertentie in de Antwerpse Courant. De Raad en Rekenkamer stelde zolang een knecht aan. In 1735/1736 ging men ertoe over de molen publiekelijk te verpachten, maar omdat er niet meer dan 1800 gulden geboden werd, stelde men weer een knecht aan. In 1778 was het eindelijk zover dat er weer een pachter voor de molen was, die 3000 gulden per jaar neertelde voor de watermolen en de Noordmolen ¹⁰⁰).

In de zestiende eeuw traden voornamelijk de bakkers op als pachters van de watermolen. In de zeventiende en achttiende eeuw traden kooplieden en grutters op als pachter. De pachter ontving zijn inkomsten uit het maalloon, dat bestond uit een "mulster" dat niet meer dan één zestiende van het gewicht van het gemalen graan mocht zijn ¹⁰¹). In de pachtcondities van de achttiende eeuw staat per zak graan het maalloon vermeld: voor een zak tarwe mocht de pachter 8 stuivers rekenen; een rak rogge 5 stuivers; boekweit, gerst, mout en voergoed bracht 4 stuivers op. Een zak mocht niet meer bevatten dan

⁹⁹ R 421, 10 vo., 65.

¹⁰⁰ ARR 1000; 1009; 918.

¹⁰¹ ARR 937; 938; R 421, 10 vo.; ARR 947. C.J.F. Sloomans, a.w., 35.

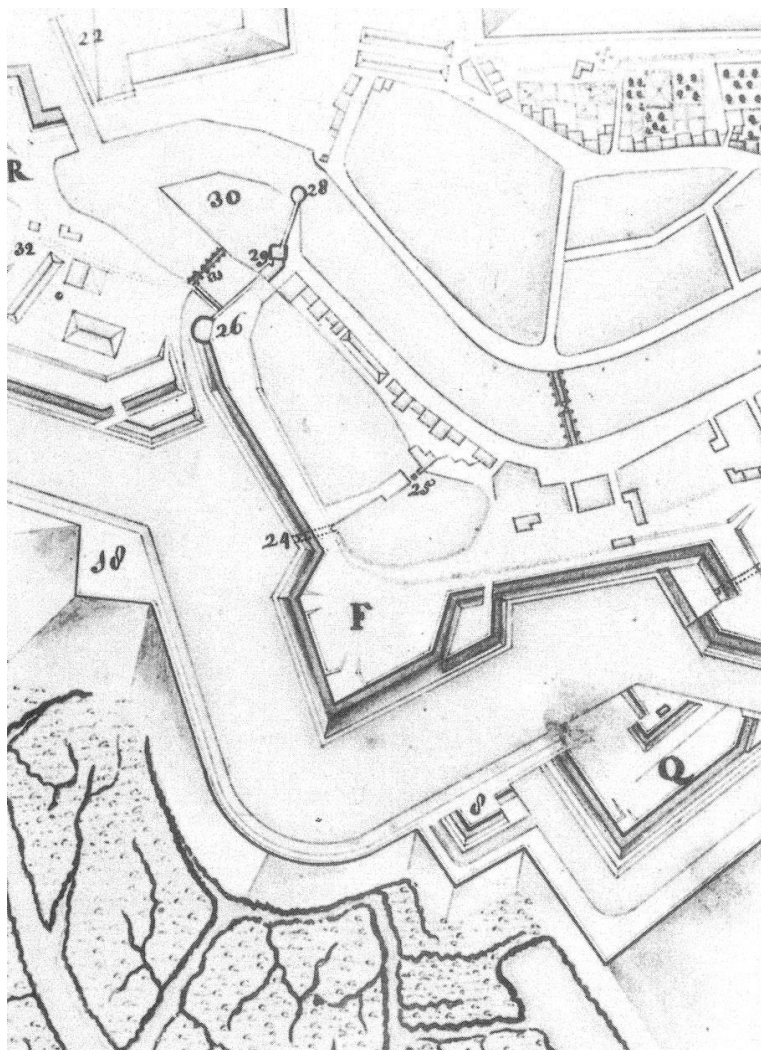
vier "meukens" Bergen op Zoomse maat. Een meuken, of een meukensmand bevatte plusminus 15 kilo graan ¹⁰²).

De stad betaalde het salaris van de weger in de watermolen. In 1505 werd hiertoe Jan Douwe door de burgemeesters en schepenen aangesteld. Voor een salaris van zes denariën per dag moest hij het koren wegen zowel vóór als ná het malen. Dit hield tevens een controle op de molenaar in, die daardoor nooit minder meel kon geven dan er koren was aangeboden. Heel rechtvaardig vermeldt de stadsrekening dat de weger dit moet doen om ieder het zijne te geven. De gewichten van de weger werden geijkt, evenals de balans. In een speciaal af te sluiten kistje bewaarde men de gewichten. De toezicht houdende functie van de korenweger werd in 1557 na het herstel van de molen nog verder uitgebreid.

Burgemeesters en schepenen bepaalden dat hij in de molen diende te blijven zolang de poorten geopend waren. Tevens moest hij toezicht houden op het schuren van de haven ¹⁰³).

¹⁰² Commissie van Breda, pachtconditie van de watermolen dd. 5-2-1800.

¹⁰³ SA 256; 258; 260, 45; 261, 47; 276.

10. Situatie omstreeks 1710 (detail kaart in Algemeen Rijksarchief plans der vestingen. B-50).

25 de watermolen

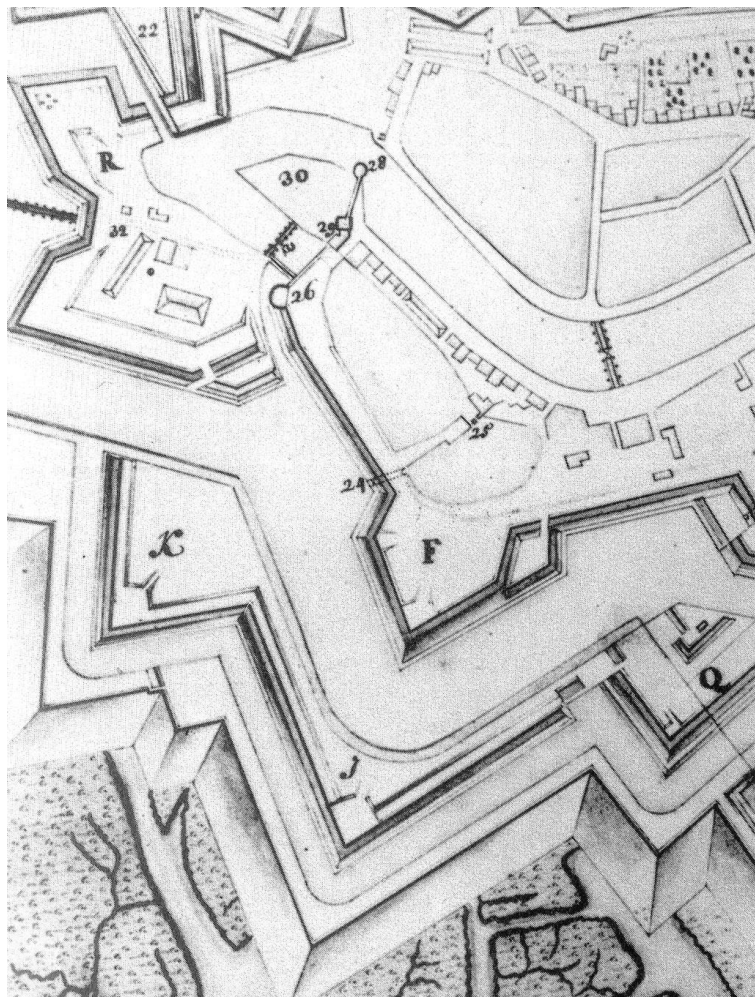
24 de sluis het Zwanegat

18 wapenplaats

8 lunet Oranje

Q ravelijn Oranje

F Watermolenbolwerk

11. Situatie omstreeks 1741 (detail kaart Alg. Rijksarchief plans der vestingen 8-48).

25	de watermolen	K	nieuw ravelijn
24	het Zwanegat	J	contregarde
F	het Watermolen bolwerk	Q	ravelijn Oranje

ANDER GEBRUIK VAN DE HOUWER

De houwer bleek een ideaal viswater te zijn. In 1511 werd echter het vissen met hengels, rieken en "cordeelen" verboden vanwege de mogelijke schade aan de wal en de houwerdijk. De houwer werd ook gebruikt als paarden-drenk. Het is niet duidelijk wat hiermee werd bedoeld. De paarden zullen wel niet gedronken hebben van het zoute water in de houwer. In de verkoopakten van het huis de Calckhoven aan de Zuidzijde haven op de hoek van de Watermolenstraat wordt afwisselend gesproken over de "houwer", "stadsdrincke", "de drenck" en de "peerdendrencke" ¹⁰⁴).

VERANDERINGEN VAN DE OMGEVING

Iedere verandering van de vestingwerken rond de Zuidzijde haven en de houwer was van invloed op de werking van de molen. In 1505/1506 kreeg Anthonis Keldermans een maaltijd aangeboden van burgemeesters en schepenen der stad omdat hij geweest was "op 't besteek" van de nieuwe torens aan de haven. Kennelijk is hiermee bedoeld de aanbesteding van de bouw van de Sint Jacobspoort, die in 1508/1509 werd voltooid. Naast de Sint Jacobspoort lag een brug waaronder het water naar de molen stroomde. In 1514/1515 liet het stadsbestuur een nieuwe dam aanleggen naast deze Sint Jacobsbrug, waar het molenwater door kwam te lopen ¹⁰⁵).

De situatie van de watermolen met de houwer en de vesting er omheen is duidelijk te zien op de kaart door Jacob van Deventer (ca. 1560).

¹⁰⁴ SA 157, 119; R 216, 239; R 216, 305 vo.; R 220, 140 vo.; R 225, 152.

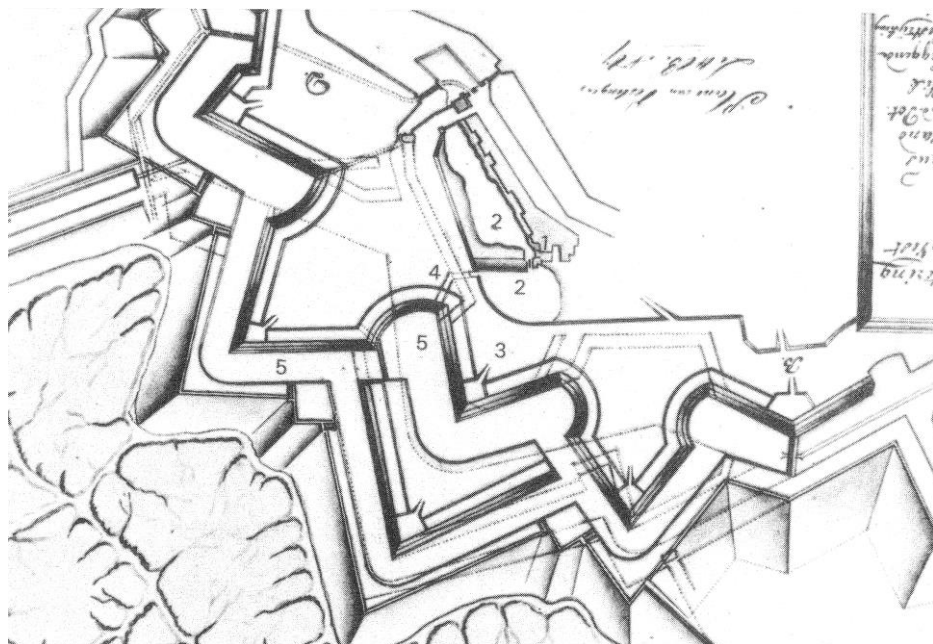
¹⁰⁵ SA 256, 50; 260, 71; 262, 68.

De aanbesteding door het stadsbestuur voor het leggen van een dam of contrescherp in de houer vond plaats in 1594. Dit contrescherp lag van de gracht van het Hellegat (bij de Lievevrouwepoort) tot aan het gat waar het water uit de houer naar de watermolen liep. Het werk werd aangenomen door Pieter Segers. Enige maanden later werd deze dam reeds verhoogd ¹⁰⁶). De vorm van dit gedeelte van de vesting komt sterk overeen met de vorm van de houwerdijk, waaruit geconcludeerd mag worden dat deze dijk het grondpatroon voor deze voorwal vormde. In de houer werd in 1606 een ravelijn aangelegd, dat later de naam Watermolenbolwerk kreeg.

Door deze bekwaamheden verdween de houer. Binnen de vesting was de situatie ontstaan die te zien is op de kaart van de belegering van 1622. Het molenwater bestond uit twee delen: de waterloop tussen de Sint Jacobstoren en de watermolen en een kleine molenkom ten zuiden van de watermolen, door een dam en een sluishuisje gescheiden van de genoemde waterloop. Via de sluis, later genoemd het Zwanegat, stroomde het water uit de molenkom in de nieuw aangelegde Zoutevest. De Zoutevest kon kennelijk niet voldoende vloedwater opvangen, want in 1614 kreeg David van Or Jeans de opdracht om buiten de voorwal een nieuwe houwerdijk aan te leggen. Onder de vestingwal liet hij een riool aanleggen waardoor het water uit de Zoutevest in deze nieuwe houer stroomde. Deze sluis of riool werd in 1616 gemetseld.

Het is duidelijk dat de molen door deze werkzaamheden lang stilstond. De pachter werd overeenkomstig de duur van de stilstand een gedeelte van de pacht kwijtgescholden. De fortificatiewerkzaamheden

¹⁰⁶ SA 43, 22; 986, 28; 988 d.

12. Situatie van de watermolen omstreeks 1780 (detail kaart Alg. Rijksarchief plans der vestingen B 87).

1	de watermolen	4	het Zwanegat
2	de molenkommen	5	de Zoutevest
3	het Watermolenbolwerk		

gaan nog door tot 1618, dan is de situatie voltooid, die te zien is op de kaart van 1622 ¹⁰⁷).

Evenals in de voorgaande twee eeuwen, zijn ook de veranderingen aan de vestingwerken rond de watermolen en Zuidzijde Haven in de achttiende eeuw te zien als een evolutie, waarin drie fasen te onderscheiden zijn: De plannen van Menno van Coehoorn; de veranderingen in 1740/1741 en de veranderingen in 1779. Volgens de plannen van Menno van Coehoorn is het Watermolenbolwerk aan de

¹⁰⁷ SA 285, 11; ARR 942, 27 vo.; SA 988 d.

oostzijde vergroot, een lunet en ravelijn (geheten Oranje) aan de oostflank van de Zoutevest gemaakt en een wapenplaats aan de westzijde van die vest. De Zoutevest onderging geen verandering. De dijk van de houwer buiten de Zoutevest werd afgegraven en verdween. De Zoutevest had de functie van de houwer al bij de aanleg van de zeventiende-eeuwse vesting overgenomen en de bouwer fungeerde sindsdien als overstort ¹⁰⁸).

De veranderingen van 1740/1741 worden duidelijk aangegeven op het plan, getekend door Ing. J.D. van Wijk. De Contregarde rond de Zoutevest werd toen aanzienlijk verzwaard en kreeg een veel rechtlijniger vorm. Voor de wapenplaats aan de westzijde van deze contregarde werd een nieuw ravelijn aangelegd ¹⁰⁹).

In 1779 werd een ontwerp gemaakt door majoor Kiers voor verbeteringen aan de vesting die veel ingrijpender waren dan voorgenoemde veranderingen. De verbeteringen betroffen voornamelijk het ravelijn en lunet Oranje en het Watermolenbolwerk. Het in 1740/1741 aangelegde ravelijn kon nagenoeg ongewijzigd in het front van het nieuwe bastion Unie worden opgenomen. In plaats van de contregarde van de Zoutevest werd het lunet Deutz aangelegd ¹¹⁰). De werkzaamheden aan de vesting gingen niet ongemerkt aan de watermolen voorbij. Uiteraard waren deze veranderingen allereerst bedoeld ter verdediging van de stad en niet ten behoeve van de werking van de molen. De gehele circulatie van het water was er niet beter op geworden. Regelmatig raakte de Zoutevest dichtgeslibt waardoor er onvoldoende water via de sluis het Zwanegat in het

¹⁰⁸ ARR 918; Algemeen Rijks Archief 's-Gravenhage, plans der vestingen B-50.

¹⁰⁹ ARA, plans der vestingen B-48.

¹¹⁰ ARA, plans der vestingen B-87.

molenwater stroomde. In 1705, 1740 en 1779 werd de Zoutevest uitgediept. Een intensieve briefwisseling tussen de Raad en Rekenkamer van de markies en de Raad van State, die de zorg voor de vesting had, was aanleiding voor de werkzaamheden aan de vesting in 1779 / 1780.

Bij deze werkzaamheden sloot men de sluis het Zwanegat af, waardoor de Zoutevest kwam droog te liggen. De molen kon nu alleen werken met het beetje water uit de zuidelijke molenkom. In 1780 was de molen weer in vol bedrijf ¹¹¹).

DE ZOUTKETEN

De zoutzieders of panneluyden hadden voor het merendeel hun bedrijf aan de Vanckput aan de noordzijde van het havenhoofd. De Vanckput vormde een eigen rechtsgebied met baljuw en schepenen. Ondanks de inundatie van 2 november 1570 waarbij de dij ken van het Noordland en het Zuidland doorbraken, konden de zoutzieders op hun vankput blijven. De troebele jaren van de oorlog in 1572 werden hen echter noodlottig. De soldaten van Zierikzee staken hun bedrijven in brand ¹¹²). De stad bood de zoutzieders in 1576 een nieuwe vestigingsplaats aan tussen de watermolen en de St. Jacobspoort op de Zuidzijde Haven. De stad verlootte vijf percelen onder de pannelieden. Ieder kavel kostte 500 gulden plus 20 stuivers jaarlijks. Het stadsbestuur stelde een groot aantal voorwaarden voor de bouw van de zoutketen onder andere: de pannelieden dienden de houten kadewand van het

¹¹¹ ARR 918.

¹¹² J. Baselis, De belegering van Berghen op ten Zoom, in Cort verhaal van eenige exploitien van Oorloghe, 29.

molenwater te onderhouden; het water uit de pannen moest geloosd worden aan de zuidzijde van de keten in het molenwater; er mocht geen vuil, aarde en "zellick" (= zout slik) in het molenwater gestort worden, waardoor de loop of de diepte van het molenwater zou worden aangetast. Men moest het vuil transporteren naar een door de stad aangewezen plaats ¹¹³).

De Raad van de markies maakte in 1578 bezwaar tegen de plannen tot bouw van een zoutkeet. De Raad bezocht de plaats en vreesde dat de watermolen gevaar zou lopen. De bouw ging echter door. Het stadsbestuur gaf in 1581 enkele pannelieden toestemming tot de oprichting van zoutketen. Twee maanden later kregen ze eveneens toestemming om het molen water achter de keten te gebruiken als vangput om het zoute water in te lozen en daaruit te putten ¹¹⁴).

UIT HANDEN VAN DE MARKIES

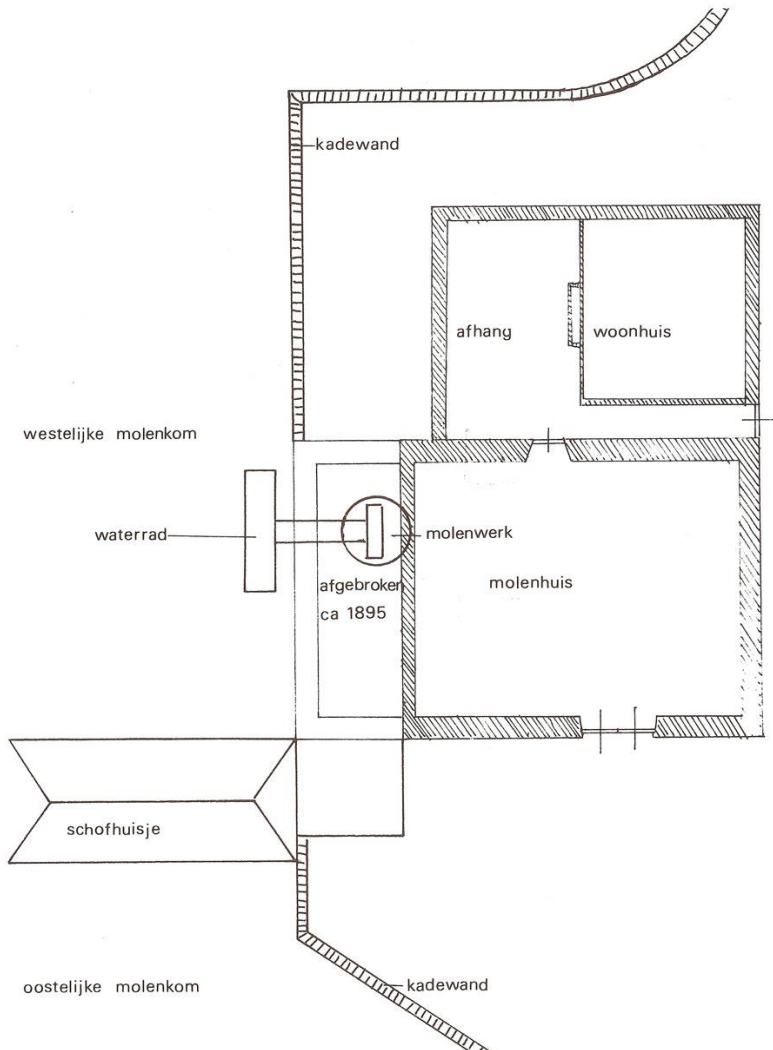
Na de inval van het Franse leger in 1795 kwam de eigendom van de molen evenals de andere bezittingen van de markies aan de domeinen van de Franse Republiek. In 1800 ging de eigendom over aan de Bataafse Republiek. Het beheer werd uitgevoerd door de Commissie van Breda, die de molen op 21 juni 1800 voor de tijd van zeven jaar aan Johannes Looymans verpachtte ¹¹⁵).

¹¹³ SA 38, 115.

¹¹⁴ ARR 11, 62 vo.; SA 39, 2 januari 1581, 8 maart 1581.

¹¹⁵ C.V.B., pachtcondities van de watermolen 21-6-1800, verpachting van de watermolen 21-6-1798.

Door het Domeinbestuur is de watermolen op de veiling van 15 januari 1813 verkocht aan Laurens Gastelaar (een koopman die in 1803 de bij de watermolen staande "pannenschuur" in eigendom had verworven), Jacques van Arkel Koudsijn, meester-grutter te Bergen op Zoom, en Pieter Mouw, molenaar.

13. Situatieschets van het watermolencomplex in de 18e eeuw,

14. De watermolen vanuit het oosten, detail van een tekening door Barnardus Klotz 1671 in het National Museum Weimar.

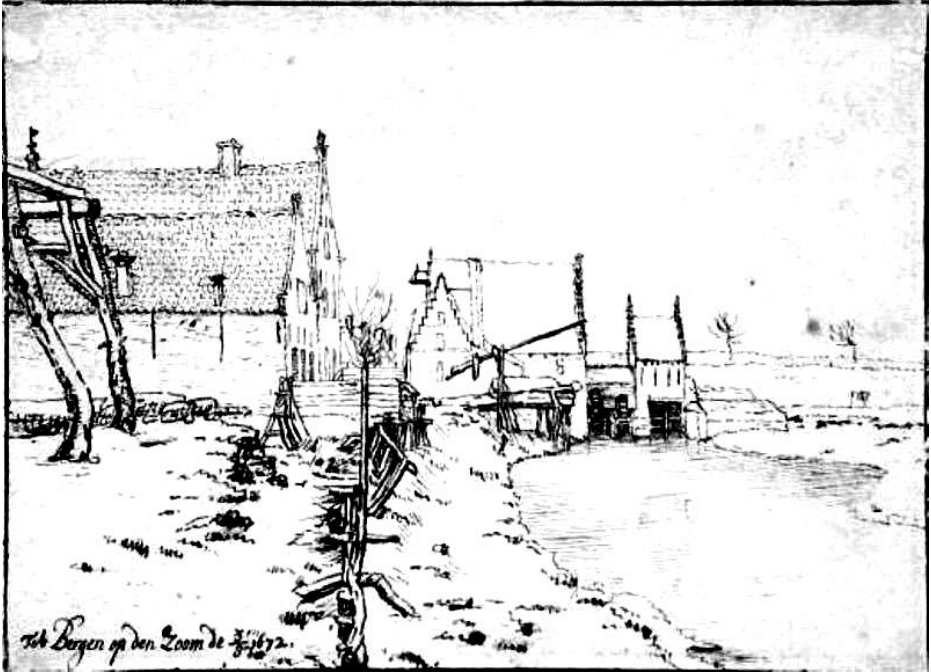
Hiermee begint de periode dat de molen in particulier eigendom is en duren zal tot 1887, wanneer de gemeente Bergen op Zoom in bezit van de molen komt ¹¹⁶).

De drie eigenaren van de watermolen hadden al snel schade aan de molen en wel door de troebelen van 1814. In het voorjaar van 1814 deden Engelse troepen onder leiding van Generaal Graham een aanval op de stad om deze te bevrijden van de Fransen. De aanval mislukte evenwel. Bijna twee maanden later verlieten de Franse troepen de stad ¹¹⁷). Bij de aanval van de Engelsen van 8 maart liep de molen f1725 schade op. De molenaar Pieter Mouw liet tevens door twee collega's een taxatierapport opstellen, waarin verklaard werd dat per

¹¹⁶ Gemeente Archief Bergen op Zoom, Nieuw Archief na 1813, dossier 14.

¹¹⁷ F. de Bas, Prins Frederik der Nederlanden en zijn tijd, deel 111, Schiedam 1903, 373-383.

etmaal met de watermolen 80- 100 zakken graan gemalen konden worden. Waarschijnlijk heeft hij alles wat ruimer genomen in verband met zijn in te dienen schadeclaim. In een schattingsrapport van 1779/1780 staat vermeld dat men 60 - 80 zakken graan per dag kon malen ¹¹⁸).

15. De watermolen vanuit het westen, een tekening door Valentijn Klotz, 1672
Bibliotheek Provinciaal Genootschap 's-Hertogenbosch).

Over de tijd dat de molen in particuliere handen was, is weinig bekend over veranderingen aan de molen. In de periode tot 1795 werden de uitgaven aan de molen vermeld in de rekeningen van Rekenkamer van de markies. Nadien moeten veranderingen gereconstrueerd worden aan de hand van vergunningen, tekeningen en foto's. In 1825 kregen

¹¹⁸ N.A., dossier 14.

MEELMOLEN OP DEN WAL TE BERGEN OP ZOOM;
teekening op hout van J. C. Greive Jr.

16. De watermolen vanuit het westen, houtgravure door J.C. Greive, 1861.

de eigenaren toestemming tot het oprichten van een oliemolen in het watermolencomplex. In 1828 stapte Laurens Gastelaar uit het compagnonschap. Hij verkocht zijn deel aan Jacobus van Arkel-Koudzijn en Willem Staps; deze laatste was getrouwd met de weduwe van Pieter Mouws.

Het compagnonschap tussen beide heren was ook geen lang leven beschoren. Het hele complex werd gesplitst, waarbij de watermolen toe kwam aan J. van ArkelKoudzijn. Tot zijn overlijden in 1855 bleef hij eigenaar. Zijn erfgenamen verkochten de molen via een openbare verkoping in 1862 aan Adrianus Vergroessen. Inmiddels is er aan het gebouw wel het een en ander veranderd. Op de tekening door J.C.

Greive uit 1861 is te zien dat er maar één waterrad aan de molen zit en dat het zadeldak is vervangen door een schilddak. De trapgevels zijn afgebroken. Alleen het woonhuis heeft nog een trapgevel aan de westzijde. Tegen de afhang aan de waterzijde is een uitbouw opgetrokken. Kennelijk is de molen ingrijpend verbouwd, wat gebeurd kan zijn na de schade van 1814. Waarschijnlijk zijn toen ook de empire-ramen in de voorgevel aangebracht.

Adriaan Vergroessen kreeg in 1863 toestemming om in de watermolen een bloemmolen op te richten, eveneens gedreven door het waterrad¹¹⁹).

OPHEFFING VAN DE VESTING

De opheffing van de vesting, waarmee men in 1867 was begonnen, had uiteraard konsekwenties voor het functioneren van de molen. In 1868 was men begonnen met het slechten van de bastions Beckaf I en II. De Zoutevest, zo genoemd omdat daar het zoute zeewater in gehouden werd, bleef tot 1889 bestaan, juist vanwege de nog steeds in bedrijf zijnde watermolen, die niet zonder de watercirculatie van de Zoutevest kon functioneren.

De weduwe van Adrianus Vergroessen verkocht het watermolen-complex in 1887 via een openbare verkoping aan de Rotterdamse Bank, die kennelijk als tussenpersoon fungeerde en het in 1888 doorverkocht aan de gemeente Bergen op Zoom voor de som van f4500,-. Daarmee was een einde gekomen aan het bestaan van de

¹¹⁹ N.A., dossier 14.

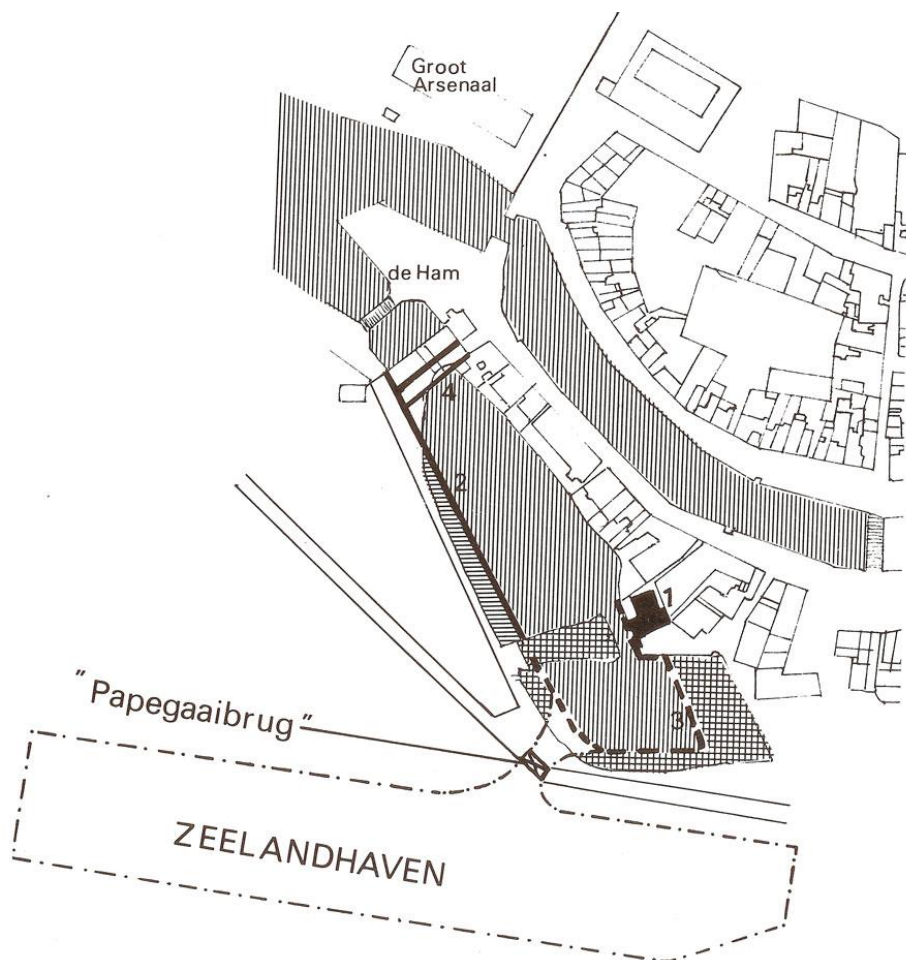
getijde-molen. De gemeente kreeg in 1889 toestemming van de Staat der Nederlanden om met puin en afval de Zoutevest te dempen.

Reeds twee jaar tevoren was men begonnen om het molenwater ten westen van de molen in te richten tot buitenhaven, speciaal voor de visserij ¹²⁰).

In de jaren 1890 tot 1895 deed de gemeente enige verbouwingen aan de watermolen om deze te gebruiken als opslagplaats.

Het molen-gebouw werd aan de waterzijde ca. 2,50 meter ingekort en voorzien van een nieuwe zuidgevel. Hierdoor verdween het zuidelijk dakschild. Kort tevoren was de woning en de afhang vergroot, waarbij deze laatste met een verdieping werd verhoogd en het geheel van een schilddak voorzien.

¹²⁰ N.A. 14; akteserie nr. 2854, 2867: Verslag gemeente Bergen op Zoom over het jaar 1887.

17. De situatie van de watermolen omstreeks 1921 op basis van de kadasterkaart 1832.

- 1 watermolen
- 2 kademuur 1886
- 3 uitbreiding 1895
- 4 basculebrug 1906

	verandering 1886
	bestaand water 1832
	verandering 1895

VAN MOLENWATER TOT VISSERSHAVEN

Juist door het in eigendom verkrijgen van de maalderij kon de gemeente plannen ontwikkelen tot het vergroten van het haven-complex. De oude haven was te klein voor het aanbod van vissersboten en vrachtschepen. In 1886 is de zuidelijke kademuur gemetseld en de molenkom tot de huidige vissershaven omgevormd. In 1895 werd de dam voor de molen verwijderd en de oostelijke molenkom eveneens ingericht tot buitenhaven. In 1908 is het maken van een dubbele basculebrug aan de uitmonding van de vissershaven aanbesteed ¹²¹).

De expansieplannen gingen verder, mede door invloed van het toenemende aantal fabrieken dat zich op het einde der negentiende eeuw in of rond de havenbuurt had gevestigd. Vooral de suikerindustrie was een bloeiende bedrijfstak; de Zeeland, een coöperatieve onderneming, bouwde in 1921 een nieuwe suikerfabriek, waarvoor men een speciale haven aanlegde: de zogenaamde Zeelandhaven.

¹²¹ N.A. 3.

18. De watermolen vanuit het westen, omstreek 1895 (foto [G.A.B.o.Z.](#)).

Middels een brug in de Wittoucksingel, in de volksmond Papegaaiebrug genoemd, stond deze haven in verbinding met de Vissershaven. De schepen voor de suikerfabriek konden de Zeelandhaven alleen via de Vissershaven bereiken. De Watermolen was toen al in gebruik als gemeentelijke opslagplaats. De coöperatieve fabriek de Zeeland werd al in 1929 opgeheven, waarmee de Zeelandhaven haar functie verloor, al bleef zij wel bestaan tot de demping in 1970 ¹²²).

¹²² Archief Gemeentebestuur na 1926, bouwvergunning 217/1920, 467/1921, 596/1921; dossier 41- 1971.

20 As van de Watermolen, gevonden in de Vissershaven, juli 1943

Foto [G.A..-BoZ SOUI022](#)).

ARMOEDE EN DE TAFEL VAN DE H. GEEST

TE BERGEN OP ZOOM 1477-1536

door H. Scholtes

Gedurende het laatste decennium is binnen de sociaal-economische geschiedenis een toenemende belangstelling ontstaan voor bevolkingsgroepen die op de rand van het bestaansminium leefden. Veelal staat daarbij de armoede en armenzorg in de periode van de Middeleeuwen tot het begin van het industriële tijdperk centraal. Om zich een beeld te vormen van de levensstandaard en dus ook van de omvang van de armoede in die tijd, kan men zich enerzijds richten op de werking van de verschillende charitatieve instellingen, zoals de Heilige Geesttafel, anderzijds kan men het probleem aanpakken via de bestudering van de sociale structuur, economische conjunctuur en koopkracht. Volgens de meeste auteurs over dit onderwerp levert deze laatste benadering de meest juiste weerspiegeling op van de behoefteigheid ¹²³). In paragraaf 2 zal hierop nader worden ingegaan, met name op de armoedecriteria die aan beide methoden zijn verbonden.

Via de studies over de levensstandaard van de laaggeschoolde en laagbetaalde arbeidskrachten, die in de toenmalige maatschappij een grote meerderheid vormden, is aan het licht gekomen dat de armoede

¹²³ W. Blockmans en W. Prevenier, "Armoede in de Nederlanden van de 14e tot het midden van de 16e eeuw: bronnen en problemen", 535. Hierna aangehaald als Blockmans en Prevenier, ...

In: Tijdschrift voor geschiedenis [TvG] 88 (4) 1975.

in de Nederlanden in de 15e en 16e eeuw snel is toegenomen, vooral in tijden dat het met de economie slecht ging (1490-1492, 1513-1542)¹²⁴). Deze verpaupering werd in de steden nog versneld door de toeloop van mensen van het platteland.

Tegelijkertijd zien we echter dat als gevolg van de problemen die door de massale armoede werden opgeroepen er bij de beter gesitueerden een afwerende en repressieve houding ten opzichte van de arme ontstond. Dit leidde in het algemeen tot een inkrimping van de steun en een scherpere controle op de ondersteunden, hetgeen centraal werd geregeld in een keizerlijke ordonnantie van Karel IV in 1531¹²⁵). Wat betreft Bergen op Zoom is vanaf de 30-er jaren van de 16e eeuw een economische teruggang te constateren, terwijl de stad tevoren in het kielzog van Antwerpen zo bloeide¹²⁶). Ongetwijfeld heeft dit zijn weerslag gehad op de levensstandaard van een groot deel van de stadsbevolking.

De belangrijkste vragen nu, die hierna aan de orde zullen komen zijn:

1. Heeft de economische teruggang in Bergen op Zoom ook een duidelijke toename in het aantal armen veroorzaakt?
2. En als dat inderdaad zo zou zijn, welke veranderingen zijn er dan te signaleren in de praktijk van de grootste charitatieve instelling van de stad, de Heilige Geesttafel?

De belangrijkste informatiebron, die tevens een beperking van het onderzoeksterrein inhoudt, wordt gevormd door de rekeningen van de

¹²⁴ E. Scholliers, De levensstandaard te Antwerpen in de XIVe en "Vle eeuw, Antwerpen 1960, 178. Hierna aangehaald als Scholliers,.....

¹²⁵ Blockmans en Prevenier, 528.

¹²⁶ Algemene Geschiedenis der Nederlanden IV, 7, 182. Hierna aangehaald als AGN,...

Heilige Geesttafel, die bewaard zijn uit de jaren 1477/1478, 1490-1492 en 1534-1536 ¹²⁷). Daarnaast wordt er in de uitkomsten van de haardtellingen die in Brabant onder andere in 1437, 1480, 1496 en 1526 zijn gehouden, soms het aantal arme haarden vermeld ¹²⁸). Tenslotte is de studie over de levenstandaard te Antwerpen in de 15e en 16e eeuw een onmisbaar hulpmiddel bij het vaststellen van de Bergse levensstandaard ¹²⁹).

ALGEMEEN BEELD VAN DE ARMOEDE IN DE NEDERLANDEN

Omdat armoede een begrip is met een veranderlijke inhoud, lijkt het nuttig er een nadere omschrijving van te geven. Blockmans en Prevenier leveren een drietal bruikbare suggesties voor afgrenzing, waarbij ze van tevoren de vrijwillige armoede die bij bepaalde groepen geestelijken voorkwam uitsluiten, namelijk de grens voor ondersteuning als disarme, de fiscale armoedegrens en het biologisch of vitaal minimum ¹³⁰).

Wie in de middeleeuwen vanwege zijn armoede voor steun in aanmerking wilde komen, moest waarschijnlijk ook aan bepaalde voorwaarden voldoen. Het is echter zo dat wij die niet kennen, aangezien ze nergens expliciet werden vermeld en praktisch nergens uit zijn af te leiden ¹³¹). Wat we wel weten is dat de groep die aan de hand van deze grens door tijdgenoten als arm werden beschouwd, een

¹²⁷ GABoZ, voorlopige inventaris nr. 826

¹²⁸ J. Cuvelier, *Les dénombrements de foyers en Brabant, XVe · XVIe siècle*, Bruxelles 1912. Hierna aangehaald als Cuvelier,...

¹²⁹ Scholliers, *passim*

¹³⁰ Blockmans en Prevenier, 501-511.

¹³¹ *Ibidem*, 509.

slechte afspiegeling is van de groep werkelijk armen. Een tweetal redenen is aan te voeren. In de eerste plaats omvatte het aantal door de armendis ondersteunden maar een deel van alle armen. Vaak hadden de dissen een vast aantal cliënten, de zgn. proveniers, dat redelijk kon worden onderhouden.

Ook toen na 1520 het aantal zwervende armen sterk toenam, beperkte de steun zich meestal tot de armen uit de stad zelf, zodat de omvang van de eerste groep niet uit de cijfers van de dissen valt af te leiden. In de tweede plaats kon door degene die geld leverde voor de dis een voorkeursbehandeling voor bepaalde personen worden verlangd, die normaal gesproken misschien niet voor steun in aanmerking zouden zijn gekomen. Zo bedong op 14 juni 1500 te Bergen op Zoom Willem Coelgenenz. bij een schenking aan de Heilige Geesttafel dat, als bloedverwanten van hem of van zijn vrouw "dese giften behoufd ende begheerd, dat men deselven altijt sal moeten prefereren ende hen die geven voir alle andere" ¹³²). Als er al een objectief criterium voor steunverlening was, werd dat toch door zo'n bepaling niet nageleefd.

Fiscale armen zijn zij die in de belastingtabellen arm genoemd werden en daarom weinig of geen belasting betaalden. Het gebruik van deze grens voor vaststelling van de armoedeomvang wordt bemoeilijkt door het feit dat de normen nogal verschilden in tijd en plaats. Wanneer een stad of dorp een hoge belastingsom moest opbrengen, werd de armoedegrens ter plaatse vaak verlaagd. Ook kon het opgeven van een extra groot aantal armen er toe leiden dat het aandeel in de aan de landsheer te betalen bede werd verminderd. En indien het aantal

¹³² GABoZ, R 311 folio 32v.

21 Armen in de zestiende eeuw.

Wie invalide was verviel in armoede en onherroepelijk tot de bedelarij. Schilderij van Pieter Bruegel I (1525-1569). Brussel, Kon. Musea voor Schone Kunsten.

fiscale armen gebaseerd was op disarmen, gelden daarvoor dezelfde bezwaren als voor de disarmengrens.

De grens van het biologisch of vitaal minimum houdt in dat men spreekt van armoede of behoeftigheid, indien de prijs die een gezin moet betalen voor $\pm 2,5$ kg. brood per dag meer dan 44% van het gezinsbudget bedraagt. Die 2,5 kg. levert ± 10.000 calorieën, waarvan wordt aangenomen dat het de minimale behoefte is van een arbeidersgezin van het Ancien Régime bestaande uit twee ouders en

twee kinderen, en met één kostwinner ¹³³). Immers, als die 44% wordt overschreden blijft er minder over voor huur, kleding, licht, verwarming en ander voedsel dan brood, hetgeen vanwege de variatie noodzakelijk is.

Bij een dergelijke benadering staat het begrip koopkracht centraal. Deze wordt bepaald na bestudering van lonen en prijzen, vooral die van brood en peulvruchten ¹³⁴). Op die manier is men in staat voor een bepaalde tijd en plaats de levensstandaard vast te stellen. Omdat de levensstandaard in de Middeleeuwen sterke fluctuaties kende en zeker in jaren van graantekorten een flinke daling vertoonde, was ook de omvang van de armoede aan schommelingen onderhevig. Deze veranderlijkheid wordt het duidelijkst -bij de hantering van het vitaal minimum als armoedegrens, doordat juist dan de grote groep mensen in beeld komt die net boven de rand van het bestaansminimum leefde, en die bij een geringe daling van de koopkracht behoeftig werd. Deze groep is bij de bepaling van de armoede vaak over het hoofd gezien, omdat ze niet paste in het traditionele armoedebeeld, dat bestond uit bedelaars, invaliden, weduwen, wezen en zieken.

OMVANG VAN DE ARMOEDE

Dat de armoede in de 15e en 16e eeuw enorm is toegenomen, is een algemeen aanvaarde stelling ¹³⁵). Volgens de in die eeuwen in Brabant

¹³³ Blockmans en Prevenier, 502.

¹³⁴ Bijvoorbeeld C. Verlinden e.a., *Dokumenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant, Brugge 1959-1973*. Hierna aangehaald als Verlinden,...

¹³⁵ Naast bovenstaande werken van Scholliers en van Blockmans en Prevenier: R. van Uytven, "Sociaal-economische evoluties in de Nederlanden voor de

gehouden haardtellingen schommelde het percentage arme haarden rond de 25% van het totaal ¹³⁶). Gezien de onbetrouwbaarheid van de toenmalige armoedecriteria (bij de telling werd de fiscale of disarmegrens gebruikt) is dit een minimum.

Een tweede belangrijk gegeven is de in de loop van beide eeuwen optredende verandering in de spreiding van de armoede over het platteland, de grote steden en de kleine steden.

Ten opzichte van 1437 is in 1480 in de kleine steden een verdrievoudiging van het percentage opgetreden namelijk van 9,2 tot 27% en in 1526 in de grote steden een verdubbeling van 10,5 tot 19,2% ¹³⁷). De conclusie dat er sprake was van een trek van arme lieden van het platteland naar de stad wordt bevestigd door een opmerking van de prelaten van Brabant in november 1529, die door Soly wordt geciteerd uit het stadsarchief van Antwerpen: "Wij bevinden ons selven ende tgeheel landt in soe grooter aermoede dat nyet mogelyck en ware om segghen ende dat gescapen is de lieden opt plattelandt nyet moghen te houden maer geheel ende al te laten (vertrekken), als zij in vele quartier en alreede doen" ¹³⁸).

revoluties (14e · 16e eeuw)". In: Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden 87 (1972).

E. Scholliers, "De materiële verschijningsvormen van de armoede voor de industriële revolutie. Omvang evolutie en oorzaken". In TvG 88 (4) 1975.

H. Soly, "Economische ontwikkeling en sociale politiek in Europa tijdens de overgang van Middeleeuwen naar nieuwe Lijden". In: TvG 88 (4) 1975. Hierna aangehaald als: Soly,...

¹³⁶ Gegevens uit: Cuvelier, CLXXVII en CCLXXXVIII.

¹³⁷ Ibidem.

¹³⁸ Soly, 587.

Waarschijnlijk heeft de oorlogssituatie en de plundering door rondtrekkende legerbenden de mensen de gedachte ingegeven dat ze in de stad een beter leven zouden aantreffen ¹³⁹). Niets was echter minder waar, want door hun aanwezigheid werd het aanbod van arbeidskrachten steeds groter en bleven dus de lonen laag, wat weer druk uitoefende op de levensstandaard.

Tenslotte moet nog een opmerking gemaakt worden die een achtergrond vormt voor de verderop te schetsen levensstandaard te Bergen op Zoom. Volgens de studies van de levensstandaard valt er met vrij grote nauwkeurigheid een aantal periodes in de 15e en 16e eeuw aan te wijzen, waarin de levensstandaard zo laag was dat grote groepen mensen onder de grens van het vitaal minimum terecht moeten zijn gekomen. Scholliers onderscheidt voor die tijd drie grote fasen in de loonevolutie: ¹⁴⁰). In de eerste fase, 1440-1513, kennen de lonen geen belangrijke niveauverhoging. De koopkracht werd voornamelijk bepaald door de graanprijzen of meer nog door de broodprijzen, want het gebeurde vooral in de loop van de 16e eeuw steeds vaker dat de stad in tijden van duurte van het graan maatregelen nam om de broodprijzen of broodgewichten te reguleren, waardoor de schommelingen van de broodprijs minder hevig waren dan die van de graanprijs ¹⁴¹). In deze periode waren de jaren 1480-

¹³⁹ H.F.J.M. van den Eerenbeemt, "Sociale spanningen en overheidsbeleid: bestrijding der bedelarij in het noorden van Brabant in de 15e en 16e eeuw". In: *Varia Historica Brabantica* 1, (1962), 153.

¹⁴⁰ Scholliers, 178.

¹⁴¹ R. van Schaik, "Prijs- en levensmiddelenpolitiek in de noordelijke Nederlanden van de 14e tot de 17e eeuw: bronnen en problemen", 246,247. In: *TvG* 91 (2) 1978. Hierna aangehaald als: van Schaik,...

1483 en 1490-1492 de slechtste. De koopkracht daalde voor de vele mensen tot beneden het levensminimum.

In de tweede fase, 1513-1542, stegen de prijzen sterk en pasten de lonen zich slechts zwak aan. Vooral de crisis van 1520/1521, gekenmerkt door een zeer scherpe prijsstijging, bracht velen onder de armoedegrens. In 1529 schoot te Antwerpen het loon van een metselaarsknecht ongeveer 25% te kort om de levensstandaard van ± 1500 te handhaven ¹⁴²).

De periode van loonaanpassingen begon in 1543, althans voor Antwerpen en de plaatsen die binnen het bereik van haar expansie lagen. Het duurde nog ongeveer 20 jaar tot de lonen hun achterstand op de graanprijzen hadden ingelopen.

SOCIALE POLITIEK

De economische teruggang en de scherpe daling van de levensstandaard die tussen 1520 en 1543 ongeveer een generatie lang voortduurde bracht in de maatschappij grote spanningen met zich mee. De aanzwellende massa arme lieden had geen andere manier om in leven te blijven dan via de openbare onderstand, een zwervend en bedelend bestaan, of via diefstal en geweld. De gegoeden zagen in het groeiend leger paupers een serieuze bedreiging van de sociale rust, vooral toen de criminaliteit ging toenemen en er op verschillende plaatsen in Europa oproeren ontstonden ¹⁴³). Doordat men geen oog had of wilde hebben voor de werkelijke achtergronden van de onrust,

¹⁴² Scholliers, 129.

¹⁴³ Soly, 588, noemt voor de Nederlanden Land van Waas, Luxemburg, Limburg, het Luikse, en Den Haag, Den Bosch, La Roche, Utrecht, Brussel, Amsterdam en Leiden.

werden armoede en criminaliteit al snel als synoniem beschouwd en verdween het beeld van de arme als representant van Christus en als iemand die men zoveel mogelijk moest helpen ¹⁴⁴).

Aanvankelijk trachtte men het probleem te bestrijden zoals ook in de 15^e eeuw al in korte periodes van toenemende armoede was gebeurd, namelijk door incidentele repressie op lokaal niveau tegenover bedelaars. Dit hielp echter nauwelijks, want het probleem verplaatste zich gewoon naar een andere stad of streek.

Een tweede manier om het probleem tegemoet te treden was via de openbare onderstand. Deze was echter versnipperd over een groot aantal instellingen en instellinkjes, beheerd door particulieren en wereldlijke of kerkelijke overheden, zoals Heilige Geesttafels, gasthuizen en godshuizen. Ze dienden vaak eerder voor zielerust van de financierders dan voor efficiënte en gecontroleerde steunverlening. De uitgaven voor directe steun aan de armen beliepen een steeds geringer deel van het totaal ¹⁴⁵). Het verschijnsel van bezuinigingen op de uitgaven juist in tijden van nood verklaart nog meer de ontoereikendheid van de traditionele armenzorg tegenover de massale armoede.

Echter, tussen 1520 en 1550 zien we in veertien steden in de Nederlanden een aanzet tot een meer gecoördineerde en permanente

¹⁴⁴ J.P. Gutton, "La société et les pauvres en Europe (16e-18e s.)". In M. Mollat, *Edutes sur l'histoire de la pauvreté*, 685-706.

¹⁴⁵ Blockmans en Prevenier, 528; in Den Bosch bedroeg de directe steun aan de armen nog maar 15-28% van de uitgaven in geld.

sociale politiek ¹⁴⁶). Tevoren was *al* door humanisten aangedrongen op een algemeen verbod op bedelarij en op arbeidsplicht, ¹⁴⁷) maar de grootste impuls was wel het tractaat over de armenzorg van de Spaanse humanist te Brugge Juan Luis Vives uit 1525, geheten "De subventione pauperum", waarin hij onder andere een uitvoerig programma uiteenzette ¹⁴⁸). Dit werd voor een belangrijk deel overgenomen in de ordonnantie die Karel V in 1531 uitvaardigde en waaraan Bergen op Zoom in 1535 gehoorzaamde ¹⁴⁹).

DE ONTWIKKELING TE BERGEN OP ZOOM

Bij de bepaling van de levensstandaard in Bergen op Zoom is kennis van de economische ontwikkeling van de stad onmisbaar. Een verandering in de toestand van de economie kon, vooral voor de kwetsbare groep van ongeschoolde of laaggeschoolde arbeidskrachten, ingrijpende gevolgen hebben.

De economische ontwikkeling en de ontwikkeling van de levensstandaard te Bergen op Zoom vertoonden grote gelijkenis met die in Antwerpen, althans tot ongeveer 1530. Dezelfde omstandigheden die bepalend waren voor de Antwerpse economie waren dat ook voor die van Bergen op Zoom. De stad Mechelen

¹⁴⁶ Soly, 591, noemt Bergen en leper 1525, Rijssel 1527, Oudenaerde 1529, Valenciennes 1530, Bapaume, Hesdin, St. Omaars 1531, Gent 1535, Breda 1536, Brussel 1539, Antwerpen 1540, Leuven 1541 en Mechelen 1545.

¹⁴⁷ Thomas More, *Utopia* 1516. In: E. Surtz and J. H. Hexter, *The Yale edition of the complete works of sir Thomas More*, IV, 1965.

¹⁴⁸ R.A. Casanova et L. Laby, J.L. Vives, *De l'assistance aux pauvres Bruxelles* 1943.

¹⁴⁹ GABoZ, Archieven van de raad en rekenkamer van de markiezen van Bergen op Zoom, nr. 2449.

verkeerde in een soortgelijke situatie: aanvankelijke bloei onder invloed van Antwerpen, later, tussen 1520 en 1540, een verval ¹⁵⁰). Het feit dat de lonen in Mechelen tot 1543 hetzelfde niveau hadden als in Antwerpen ¹⁵¹), en het feit dat Bergen op Zoom en Mechelen grote overeenkomst vertoonden wat betreft economische ontwikkeling, laat toe dat men de voor Antwerpen gepubliceerde gegevens over de levensstandaard op Bergen op Zoom toepast.

Centraal in de economische ontwikkeling van Bergen op Zoom en Antwerpen stonden de jaarmarkten van die steden, die vanaf ± 1350 op elkaar aansloten, zodat de kooplieden er in totaal ongeveer een half jaar handel konden drijven ¹⁵²). Vanaf de tweede helft van de 15e eeuw gingen deze jaarmarkten een belangrijke rol spelen in de zogenaamde transcontinentale handel ¹⁵³). Dan begint voor Bergen op Zoom een periode van grote bloei. Samen met Antwerpen vormt de stad in 1490 het economisch centrum van de Zuidelijke Nederlanden ¹⁵⁴). Van vitaal belang was de handel in Engels laken, dat via de jaarmarkten werd doorgevoerd naar centraal Duitsland ¹⁵⁵). Op de tweede plaats kwam, wat Bergen op Zoom betreft, de handel in huiden

¹⁵⁰ Blockmans en Prevenier, 504.

¹⁵¹ Verlinden, II 1244.

¹⁵² C. Sloomans, "De Bergen op Zoomsche jaarmarkten en de bezoekers uit Zuid-Nederland", in Sint Geertruydsbronnen, 11 (1934) en 12 (1935). Ook afzonderlijk gedrukt. Hierna aangehaald als Sloomans, "Jaarmarkten".

¹⁵³ H. van der Wee, The growth of the Antwerp market and the European economy, The Hague, Paris, II, 51. Hierna aangehaald als: van der Wee,...

¹⁵⁴ van der Wee II, 104.

¹⁵⁵ van der Wee II, 53.

en pelzen ¹⁵⁶). Deze werden in de 15e eeuw ingevoerd uit de Oostzeelanden en verkocht aan handelaren uit Frankrijk, de steden Maastricht, Keulen, St. Truyden, Luik, Aken en Epinal.

De bloei van de jaarmarktsteden dreef echter niet alleen op internationale handel, maar ook op een eigen gespecialiseerde nijverheid ¹⁵⁷). In Bergen op Zoom werd een deel van het Engels laken en het bont ter plaatse tot luxe producten verwerkt. Rond 1450 waren veel Vlaamse gespecialiseerde ambachtslieden naar de jaarmarktsteden getrokken om de slechte situatie in hun eigen steden te ontvluchten en in de hoop nieuw emplooy te vinden ¹⁵⁸).

Dankzij deze twee pijlers van de economie hebben de jaarmarktsteden in Brabant de economische crises van de jaren 1440-1460 en 1480-1490, die zo funest waren voor de traditionele lakennijverheid in de Vlaamse en Brabantse steden, goed doorstaan. Rondom 1530 zien we echter aan de bloei van Bergen op Zoom een einde komen, in tegenstelling tot Antwerpen. Uit het verslag van een vergadering van het stadsbestuur over het aantrekken van een "nieuwe draperie" blijkt dat de stad in een "groote desolatie ende ruyne" verkeerde ¹⁵⁹). Ook cijfers tonen de achteruitgang aan: de inkomsten van de post van de Brabantse landtol in Bergen op Zoom daalde tussen 1531 en 1538

¹⁵⁶ C. Sloomans, "Huiden en pelzen op de jaarmarkten van Bergen op Zoom", passim. In: Land van mijn hart, feestbundel prof. Goossens, Tilburg 1952, 100-109.

¹⁵⁷ van der Wee, II, 71.

¹⁵⁸ Ibidem.

¹⁵⁹ C. Sloomans, Jan metten Lippen, zijn familie en zijn stad, Rotterdam-Antwerpen 1945, 115 en 119. Hierna aangehaald als: Sloomans, Jan metten Lippen,...

langzaam en daarna snel ¹⁶⁰). Nog duidelijker zijn de cijfers van het aantal bezoekers van de paasmarkt ¹⁶¹).

Voor de achteruitgang zijn verscheidene oorzaken aan te wijzen, maar de voornaamste ligt toch wel in de ontwikkeling die Antwerpen doormaakte. Deze stad groeide uit tot een permanent handelscentrum, terwijl Bergen op Zoom op het niveau van de jaarmarkten bleef staan ¹⁶²). Daarnaast was Antwerpen door de handel in Portugese specerijen een krachtig financieel centrum geworden ¹⁶³). Door dit laatste was Antwerpen ook beter bestand tegen de financiële maatregelen van Karel V, die voor Bergen funest waren. Doordat Karel V namelijk de vervaldag voor de betaling van ter jaarmarkt verhandelde goederen, die tevens de vervaldag was voor de door de overheid gesloten leningen, steeds naar later datum verschoof, ontstond er een kunstmatige geldschaarste, die Antwerpen beter kon verdragen dan Bergen op Zoom ¹⁶⁴). Tenslotte had in 1530 ook de natuur Antwerpen nog een handje geholpen: door de St. Felix vloed werd de bereikbaarheid van Antwerpen over water verbeterd ¹⁶⁵).

DE LEVENSTANDAARD

Laten we nu die jaren waarvan de rekeningen van de Heilige Geesttafel beschikbaar zijn inpassen in de bovengeschetste economische

¹⁶⁰ van der Wee I, 43/3.

¹⁶¹ AGN IV, 7, 181.

¹⁶² Ibidem, 182.

¹⁶³ Ibidem.

¹⁶⁴ Sloomans, "Jaarmarkten", 32, 33, 34.

¹⁶⁵ Ibidem. AGN IV, 7, 182.

ontwikkeling en zien welke conclusies er zijn te trekken ten aanzien van de levensstandaard.

Het jaar 1477 valt in de langdurige periode van loonstabiliteit die duurde van 1443 tot 1513. De koopkracht van de lonen werd in belangrijke mate bepaald door de graanprijzen. Deze bereikten in dit jaar echter geen buitengewone hoogte. Weliswaar waren de prijzen van tarwe en rogge iets hoger dan de jaren ervoor, maar ze stegen nauwelijks uit boven die van 1408 ¹⁶⁶). Bij toepassing van de grens van het vitaal minimum blijkt de levensstandaard dan ook gunstig te zijn geweest: in 1477 kon een metselaarsknecht in Antwerpen voor zijn loon 24,1 pond roggebrood kopen (per dag) ¹⁶⁷). Als men er van uit gaat dat hij met zijn gezin ongeveer 7 pond per dag nodig had ¹⁶⁸), betekent dat, dat hij 29% van zijn budget aan brood uitgaf, hetgeen ruim beneden de grens van 44% is.

Het is in dit geval echter niet zo dat men dit cijfer ongecorrigeerd op Bergen op Zoom kan toepassen, en wel vanwege een andere factor die veel invloed had op de levensstandaard, namelijk de werkgelegenheid. Immers, een arbeider kon van zijn dagloon misschien wel 24,1 pond roggebrood kopen, maar indien hij bijvoorbeeld maar 50 dagen in een jaar kon werken, was dat niet genoeg om van te leven.

Nu was in Antwerpen volgens de cijfers van Scholliers de situatie gunstig: in 1477 was de graad van tewerkstelling in de bouwsector 224 van de 270 potentiële werkdagen ¹⁶⁹). Voor Bergen op Zoom zijn er geen cijfers die hierover uitsluitsel geven, maar men mag

¹⁶⁶ van der Wee II, 97.

¹⁶⁷ Scholliers, 105.

¹⁶⁸ Blockmans en Prevenier, 503.

¹⁶⁹ Van der Wee I, 541 en app. 48.

veronderstellen dat in een groeiende stad de vraag naar arbeidskrachten vrij groot was, net name in de sectoren van de takennijverheid, bouw, scheepvaart, visserij en diensten ten bate van de handel.

De cijfers van de haard tellingen doen echter vermoeden dat er tussen Antwerpen en Bergen op Zoom een verschil was wat betreft het aanbod van arbeidskrachten, waardoor de werkgelegenheid in laatsgenoemde stad een nadelige invloed ondervond. Men ziet namelijk het aantale arme haarden in Bergen op Zoom tussen 1437 en 1480 stijgen van 8.9 % naar 180/o, terwijl het in Antwerpen terugloopt van 13,5 % naar 10,5 % ¹⁷⁰). Dit opvallende verschil wijst er mijns inziens op dat in Bergen op Zoom het aanbod van arbeidskrachten, flink toegenomen door de toevloed van mensen van het platteland de vraag ver overtrof. Waarschijnlijk was er in Antwerpen ook wel zo'n toeloop van arbeidskrachten, maar konden deze nog wel in het arbeidsproces worden opgenomen, waardoor de invloed op het armoedecijfer nihil was. Men moet er dus van uitgaan dat de levenstanddaard in 1477 in Bergen op Zoom lager was dan in Antwerpen. Hoeveel lager valt niet precies te zeggen, maar vermoedelijk niet zoveel dat een metselaarsknecht in Bergen op Zoom boven de grens van 44% zou geraken, temeer daar het verschil tussen het aantal Antwerpse en Bergse arme haarden best voor een deel veroorzaakt kan zijn tussen 1477 en 1480, toen de koopkracht juist weer een sterke daling vertoonde ¹⁷¹).

In de 80-er jaren van de 15e eeuw werden Brabant en Vlaanderen geteisterd door oorlogsgeweld, veroorzaakt door de strijd tussen

¹⁷⁰ Cuvelier, CLXXVIII.

¹⁷¹ Van der Wee II, 97.

Maximiliaan en Lodewijk XI van Frankrijk en de opstanden van de Vlaamse steden tegen het centrale gezag ¹⁷²) De handel en nijverheid stagneerden en mede als gevolg van de monetaire chaos stegen de prijzen snel. De graanprijzen bereikten tussen 1490 en 1492 zeer grote hoogten door misoogsten, maar vooral door de importbelemmeringen ¹⁷³). De stad Bergen op Zoom bijvoorbeeld moest al in 1488 overgaan tot aankoop van graan in Amsterdam, Rotterdam en Dordrecht om dit tot maart 1489 onder haar ingezetenen te verkopen. Bovendien werd een voorraad aangelegd ¹⁷⁴). Omdat de lonen in deze jaren niet of nauwelijks werden verhoogd, was de levensstandaard in het algemeen zeer laag.

Gold dit nu ook voor Antwerpen en Bergen op Zoom, waar de economische expansie in deze jaren doorging en welke tot de minst getroffen steden in de Nederlanden behoorden? De metselaarsknecht te Antwerpen maakte tussen 1490 en 1492 de slechtste jaren door van de periode 1408-1600 ¹⁷⁵). Zijn loon schoot ongeveer 28 % tekort om zich te kunnen voorzien van de essentiële voedingsmiddelen. In 1490 zou hij alleen al aan roggebrood 69% van zijn budget moeten besteden om de vereiste calorieën te verkrijgen, in 1491 80%, in 1492 65% en in

¹⁷² H.P.H. Jansen, *Middeleeuwse geschiedenis der Nederlanden*, Utrecht 1965, 229, 231-233.

¹⁷³ M.J. Tits-Dieuaide, *La formation des prix céréalières en Brabant et en Flandre au XVe siècle*, Bruxelles 1975, benadrukt deze factor.

¹⁷⁴ GABoZ, *stadsrekening 1488/1489*.

Volgens van Schaik, 242 viel de duurtepiek in het Zuiden iets eerder dan in het Noorden.

¹⁷⁵ van der Wee III, 93.

1493 61 % ¹⁷⁶). Ook de hogere beroepsgroeperingen kwamen in moeilijkheden: een metselaar kon voor zijn loon ongeveer 15.1 pond roggebrood per dag kopen ¹⁷⁷). Voor de vereiste 7 pond had hij dus 46% van zijn budget nodig, wat net onder de grens van het vitaal minimum is.

Deze toestand werd nog verergerd door de slechte werkgelegenheid: in 1490 en 1491 191 dagen, in 1492 en 1493 195 (sc. Antwerpen) ¹⁷⁸). Net zo min als voor 1477 zijn er ook voor deze jaren exacte cijfers over de werkgelegenheid in Bergen op Zoom, maar de overeenkomst met Antwerpen is ongetwijfeld wel groter dan in 1477, aangezien het er op lijkt dat nu ook de Antwerpse arbeidsmarkt een duidelijke weerslag ondervond van de toeloop van mensen van buiten de stad. Gezien in het licht van een overvloed aan arbeidskrachten lijkt het niet toevallig meer dat juist tussen 1480 en 1490 in Bergen een aanvang werd gemaakt met arbeidsintensieve werken, zoals de verbetering van de vestingwerken en de bouw van een kerk ¹⁷⁹). Als men de levensstandaard in de jaren 1490-1493 wil vergelijken met die in 1477, kan men zeggen dat die gedaald is, ook in Antwerpen en Bergen op Zoom. Deze keer werd de levensstandaard in Bergen niet alleen verlaagd door de armen van buiten de stad, maar ongetwijfeld ook door een toenemend aantal armen uit de stad zelf. Dat in Bergen op

¹⁷⁶ Scholliers, 105.

1490	10.1 pond voor het totale loon	7 pond = 69% ..
1491	8.7 pond voor het totale loon	7 pond = 80%..
1492	10.8 pond voor het totale loon	7 pond = 65%
1493	11.5 pond voor het totale loon	7 pond = 61%

¹⁷⁷ Scholliers, 105.

¹⁷⁸ Van der Wee I, 539-544.

¹⁷⁹ C. Sloomans, Bergen op Zoom, een stad als een huis, Zaltbommel 1974 (3), 33.

Zoom eveneens steeds meer mensen een zwervend en bedelend bestaan moesten gaan leiden blijkt uit de ordonnanties die aan het eind van de tachtiger jaren werden uitgevaardigd ter bestrijding van rabauwen en bedelaars ¹⁸⁰).

Wat opvalt in bovenstaande paragrafen is dat ondanks de voortgaande economische bloei van de jaarmarktsteden, dus ook in Bergen op Zoom er wel degelijk sprake was van een toenemende armoede aldaar. Enerzijds kan men voor deze paradoxale situatie de aantrekkingskracht op de arme lieden van buiten de stad verantwoordelijk stellen, anderzijds het feit dat de stedelijke rijkdom in handen was van een beperkte groep en dat de grote groep loontrekkenden bij prijsstijgingen als in de jaren 1490-1493 zeer kwetsbaar bleef ¹⁸¹).

In de jaren 1534-1536 is de economische ontwikkeling van Bergen op Zoom zoveel van die van Antwerpen gaan verschillen dat gelijkstelling van de Antwerpse levensstandaard aan die van Bergen onmogelijk is geworden. Hoewel beide steden te lijden hadden van de economische crisis tussen 1513 en 1543, kreeg Bergen daarbij te maken met een definitieve teruggang vanaf 1530, die veel meer werd veroorzaakt door wijzigingen in de samenstelling van de bronnen waaruit de stad tot dan toe putte, dan door tijdsomstandigheden die handel en bedrijf beïnvloeden. Het systeem van de jaarmarkten had afgedaan. De poging tot vestiging van een "nieuwe draperie" en de oprichting van een wijnstapel mislukten ¹⁸²). De financiële positie van de stad was zodanig verzwakt, met name door het afkopen van de Brabantse

¹⁸⁰ van den Eerenbeemt t.a.p. 162.

¹⁸¹ AGN IV, 9, 273.

¹⁸² Slootmans, Jan metten Lippen, 203 e.v.

watertol in 1505 en 1516 ¹⁸³), dat er zelfs geen geld genoeg was om de kerk af te bouwen, ondanks de accijnsverhogingen op bier en tarwe, leningen en loterijen ¹⁸⁴).

Toch kunnen de cijfers over de Antwerpse levensstandaard wel aanwijzingen verschaffen over die in Bergen op Zoom. Als men namelijk uitrekent welk percentage van zijn budget de Antwerpse metselaarsknecht gebruikte voor de aankoop van 7 pond roggebrood, komt men tot de volgende uitkomsten:

1534: 41 % 1535: 40% 1536: 49 %. ¹⁸⁵).

De Antwerpse metselaarsknecht leefde dus net boven de armoedegrens. Maar in Bergen op Zoom had men te maken met een ernstige economische terugval en een grotere werkloosheid, zodat men kan stellen dat dat percentage hoger moet hebben gelegen en er dus meer mensen onder de grens van het vitaal minimum leefden. Een vergelijking van de levensstandaard te Bergen op Zoom in 1490-1493 en 1534-1536 valt moeilijk in cijfers uit te drukken. Jammer genoeg is in de haardtelling van 1526 wat betreft het kwartier van Antwerpen geen melding gemaakt van het aantal arme haarden. Wel blijkt het percentage arme haarden in de grote en kleine steden van Brabant in totaliteit te zijn toegenomen. Bieden de exacte cijfers voor Bergen op Zoom dus te weinig houvast, de stedelijke ordonnances ter bestrijding

¹⁸³ Slootmans, "Jaarmarkten", 32.

¹⁸⁴ Slootmans, Jan metten Lippen, 203 e.v.

¹⁸⁵ Scholliers, 105,

1534	17 .1 pond voor het totale loon	7 pond = 41%
1535	17.5 pond voor het totale loon	7 pond = 40%
1536	14.5 pond voor het totale loon	7 pond = 49%

van armoede en bedelarij doen dat beter. Deze kwamen namelijk steeds vaker voor, wat erop wijst dat de armoede een probleem van grote omvang was geworden. In 1527 werden bijvoorbeeld maatregelen afgekondigd tegen "schamele luyden ende rabauwen" en in 1529 tegen "vrempde rabauwen oft rabausteren van buyten comende, die alhier comen nederslaen, om alhier te gaen bidden om Godswille" (zich hier vestigen om te gaan bedelen)¹⁸⁶). Op 28 juni 1535 probeerde het stadsbestuur gehoor te geven aan de ordonnantie van Karel V en vaardigde een uitgebreide verordening uit "gemaict op de rabauwen ende arme lieden", zowel op die van buiten de stad als op die van Bergen zelf¹⁸⁷). Waarschijnlijk was door de overstroming van enkele omliggende dorpen in 1530 hun aantal nogal toegenomen¹⁸⁸). Over de inhoud en betekenis van deze laatste ordonnantie volgt aan het eind van de volgende paragraaf meer.

¹⁸⁶ H. Levelt, "Het Rabauwengasthuis te Bergen op Zoom in de 15e en 16e eeuw", 49. In: Sinte Geertruijdsbronne IV (1927).

¹⁸⁷ GABoZ, register van ordonnantiën 1464-1545 folio 294-297. Volledige weergave in H. Scholtes, Armoede en de Tafel van de Heilige Geest te Bergen op Zoom tussen 1477 en 1536, afstudeerscriptie nieuwe lerarenopleiding Tilburg, nov. 1978 XIV. Manuscript in GA B.o.Z. Hierna aangehaald als Scholtes,...

¹⁸⁸ C. Sloomans Bergen op Zoom, stad der markiezen, 40 en 42, Amsterdam 1949.

*22 Armenpenning van de stad Bergen op Zoom, 1573.
Voorzijde met stadswapen.
Noord-Brabants Museum 's-Hertogenbosch.*

DE TAFEL VAN DE HEILIGE GEEST TE BERGEN OP ZOOM

In de Middeleeuwen waren er talloze instellingen die op een of andere manier aan armenzorg deden, zoals gasthuizen, godshuizen, kloosters, kerken, gilden en armendissen. Van al deze charitatieve instellingen waren in de Nederlanden de Tafels van de Heilige Geest het meest bekend en waarschijnlijk wat betreft steunverlening het omvangrijkst. Men gebruikte de naam van de Heilige Geest omdat deze het symbool was van de goddelijke barmhartigheid ¹⁸⁹).

Stichtingsakten van Heilige Geesttafels zijn niet bekend, maar ze worden voor het eerst genoemd aan het begin van de 13e eeuw ¹⁹⁰). In Bergen op Zoom zelf zijn door de grote stadsbrand van 1397 geen stukken van voor die tijd bewaard gebleven. De vroegste verwijzing naar een Heilige Geesttafel treft men dan ook aan in het cartularium van de Karthuizers te Antwerpen, waarin sprake is van een Heilige Geeststraat in Bergen op Zoom in 1320 ¹⁹¹). In het archief van de abdij van Bornem wordt melding gemaakt van een "ortus sancti spiritus" te Bergen op Zoom in 1288, maar men is er niet zeker van of dit iets met de Heilige Geesttafels te maken had ¹⁹²). Evenals aan alle andere liefdadige instellingen in de Middeleeuwen ligt ook aan de Heilige

¹⁸⁹ A. Querido, *Godshuizen en gasthuizen*, Amsterdam 1960, 8.

¹⁹⁰ M.J. Tits-Dieuaide, "Les tables des pauvres dans les anciennes principautés belges au Moyen Age", 563. In: *TvG* 88 (4) 1975. Hierna aangehaald als Tits-Dieuaide,...

¹⁹¹ W. van Ham, "De Middeleeuwse stadsplattegrond van Bergen op Zoom", 26. In: *Studies uit Bergen op Zoom* 2 (1977).

¹⁹² Ibidem.

Geesttafels de christelijke idee ten grondslag dat men door de armenzorg de wil van God nakomt en zijn eigen zieleheil bevordert. Men zag armoede niet als een misstand, maar als een noodzakelijk element in de samenleving dat men nodig had om de hemel te verdienen. Van oorsprong waren de Heilige Geesttafels dan ook kerkelijke instellingen. Priesters zorgden ervoor dat de giften die door de parochianen bijeen werden gebracht ten goede kwamen aan de armen ¹⁹³). Dit betekende meestal dat de zgn. Heilige Geestmeesters of regeerders van de Tafel van de Heilige Geest afkomstig waren uit de gegoede burgerij en door de wereldlijke overheid werden benoemd, dat de boekhouding onder controle van de schepenen stond en dat bijvoorbeeld een stad maatregelen kon nemen ten aanzien van de Tafel. In Bergen op Zoom werd in 1442 een "clerck" aangesteld door het stadsbestuur om de betalingen aan de tafel beter te doen verlopen ¹⁹⁴). De plaats van de kerk in het geheel bestond uiteindelijk nog hierin dat een deel van de activiteiten van de Tafel, zoals de uitdelingen en het opdragen van missen, in de kerk werd uitgevoerd, en dat, ruimer gezien, de armenzorg werd beoefend vanuit een christelijke geloofsovertuiging.

Naast de invloed van leken was ook het bezit van goederen kenmerkend voor de Heilige Geesttafels ¹⁹⁵). Met de opbrengst van de giften van de gelovigen werden renten, huizen of grond gekocht, wat genoeg opbracht om van een bepaald inkomen te zijn verzekerd. De

¹⁹³ Tits-Dieuaide, 565.

¹⁹⁴ GABoZ, stadsregister folio 30r; R 281.

¹⁹⁵ Tits-Dieuaide, 564.

Heilige Geesttafels waren tamelijk kapitaalcrachtige instellingen, ook die van Bergen op Zoom ¹⁹⁶).

Een belangrijke bron voor kennis van het economisch functioneren van de Heilige Geesttafels vormen de rekeningen van de in- en uitgaven. Als men de rekeningen van Bergse Tafel bekijkt, blijkt dat het grootste deel van de inkomsten afkomstig is van rente op huizen en erven (tabel 1) ¹⁹⁷). Te zien aan de uitgavenzijde werden deze renten echter niet vaak aangekocht (men kon ze verhandelen), want alleen in 1534/1535 verschijnt er in de rekening een post van 62 t. voor dergelijke uitgaven ¹⁹⁸). Het is dus waarschijnlijk dat ze deel uitmaakten van schenkingen, wat bevestigd wordt door het herhaaldelijk voorkomen van zulke giften in de rekeningen. Bovendien bestaan er akten waarin dit wordt vermeld ¹⁹⁹).

Naast de inkomsten uit renten kende de Bergse Heilige Geesttafel onder andere die uit testamenten, collectes, de verkoop van huizen en vet van de geslachte ossen en uit een, in 1534-1536 opvallend grote, post diversen, waaronder meestal de aflossing van oude schulden aan de Tafel staat vermeld. Verder brachten de eigen domeinen van de

¹⁹⁶ W. van Ham, Bestuur en rechtspraak te Bergen op Zoom, Bergen op Zoom 1976, 81. Hierna aangehaald als: van Ham,....

¹⁹⁷ Een rente is ongeveer hetzelfde als een hypotheek. Er bestonden twee soorten: erfrente en lijfrente. De erfrente moest door de nazaten van de ontvanger van het geld worden doorbetaald, als die zou sterven, tot de hoofdsom was afgelost. De lijfrente werd slechts betaald zolang de ontvanger van het geld leefde. Daar de kans dat deze vroegtijdig zou sterven altijd aanwezig was, liep de geldschietster een vrij groot risico. Daarom waren lijfrenten duurder.

¹⁹⁸ t. + pond tournooys. Hetzelfde als een pond brabant.

¹⁹⁹ Bijvoorbeeld: GABoZ R, 311 folio 32v. Transcriptie in: Scholtes, XI.

Tafel nog wat rogge en tarwe op, maar dit was weinig ten opzichte van de hoeveelheden die werden aangekocht (tabel 5).

Hoe en in welke vorm de inkomsten van de Heilige Geesttafel weer bij de armen terecht kwamen leert ons grotendeels de uitgavezijde van de rekeningen. In Bergen op Zoom ontvingen de armen brood, vlees, vis, geld, schoeisel en kleding (een analyse van de omvang en de frequentie van de steun volgt verderop). In het algemeen waren de delingen, zoals tenminste uit de rekeningen valt op te maken, niet bestemd voor een willekeurige groep armen en vonden ze ook niet plaats volgens het principe "wie het eerst komt het eerst maalt", maar waren ze voorbehouden aan een aantal vaste klanten, zogenaamde proveniers. Hun aantal werd bepaald door de begunstigers van de Tafel, terwijl de regeerders meestal uitmaakten wie degenen zouden zijn die, meestal hun leven lang (en ook nog even daarna, zoals de uitgaven voor doodskisten en begrafenissen bewijzen) een Heiliggeestprovene uitgekeerd zouden krijgen. Illustratief is een akte uit 1523 waarin een weduwe zegt "eender groter heylichgeestprovenen" van de regeerders van de Tafel te zullen ontvangen, haar leven lang. Ze draagt daarvoor als een soort tegenprestatie, een rentebrief over van 20 schellingen Brabants²⁰⁰). Naast de proveniers moeten er echter toch ook wel andere armen zijn het incidenteel gesteund zijn. In 1534-1536 toen de bedelarij grote vormen had aangenomen, werden namelijk volgens de rekeningen wekelijks kleine bedragen uitgereikt aan "arme luyden inder kercken" en ook aan ene "suster clare" die zich bezighield met het verzorgen van de armen. Tegenover de totale uitgave gesteld was dit bedrag

²⁰⁰ GABoZ, R 333 folio 73v. Transscriptie in: Scholtes, XIII.

echter zeer gering, 6 à 7 t. Een ander voorbeeld van incidentele steunverlening is te vinden in de rekening van 1477 /1478, waarin staat dat op Kerstavond nog gekleed is "dat sot wyf ende suster Cornelye ende twee crepels (kreupelen) ende noch een ouwe vrouwe". Behalve de rekeningen zijn er ook nog andere officiële stukken die ons informeren over de Heilige Geesttafels. Eén daarvan is er al geciteerd namelijk de akte waaruit naar voren komt hoe de Tafel aan geld kwam en aan wie het werd besteed.

Daarnaast is er nog een ordonnantie van de stedelijke overheid uit 1442 die iets meer zegt over de alledaagse praktijk van de'H. Geesttafel ²⁰¹).

De maatregel is al genoemd in verband met de aanstelling van een klerk, die de schulden aan de Tafel moest innen, de boeken bijhouden en bij eventuele fouten zelf in moest staan voor de schulden. Dezelfde maatregel bewijst echter ook dat er behoefte was aan een scherpere controle op de uitdelingen: de delingen moesten in de 'halle' plaatsvinden en niet in de huizen van de proveniers; de aangestelde klerk moest aanwezig zijn bij de delingen en erop toezien dat iedere arme zijn deel kreeg van het 'sondaighs gebedenghelt'.

Tenslotte kan men zich afvragen in hoeverre de Heilige Geesttafel een bijdrage leverde aan de oplossing van het armoedeprobleem. Twee dingen moet men bij een oordeel hierover goed in de gaten houden. In de eerste plaats was de Heilige Geesttafel een van de vele instellingen, zij het wel de grootste, zodat aan de ene kant men kan zeggen dat men maar een deel van de armen in het onderzoek betreft en aan de andere dat een conclusie over de toereikendheid van de steun moeilijk

²⁰¹ GABoZ, R 311 folio 32v.

te trekken valt, omdat men niet weet uit hoeveel andere ruiven door de armen nog gegeten werd. In Bergen op Zoom had men bijvoorbeeld nog te maken met verschillende gasthuizen ²⁰²), een huisarmentafel ²⁰³), de cellebroeders en zusters, en een incidentele brooduitdeling, zoals bij de dood van Jan metten Lippen, de heer van Bergen, in 1494, toen men aan 2000 broden te kort had om de toegestroomde armen te bedelen ²⁰⁴).

In de tweede plaats hebben we gezien dat vooral aanvankelijk de ondersteunden bestonden uit vaste proveniers, die een van tevoren vastgestelde uitkering genoten. Een klein gedeelte van de uitgaven, misschien het brood dat overschoot bij de zondagse delingen en de wekelijkse aalmoezen in 1534-1536, was bestemd voor de ongetwijfeld veel grotere groep arme werklozen en bedelaars.

Al betrof de steun van de Heilige Geestrafel dus maar een deel van de armen, het blijft toch zinvol te onderzoeken welke gevolgen de verarming en de economische teruggang hadden op de kwaliteit en kwantiteit van de verleende steun.

²⁰² St. Maartensgasthuis, St. Willemsgasthuis, St. Jansgasthuis, Elizabethsgasthuis en Rabauwenhuis.

²⁰³ Waarschijnlijk was de relatie tussen de Hellige Geesttafel en de huisarmen in 1477 nog nauw en waren ze niet strikt gescheiden. Aan het eind van de rekening staat: "Soe rest dat de voirschr. tafele te voren cornpt als meer ontfanghen dan weggegeven CXXIXt. Vsc. XXI miten brabant, van welken sommen toebehoort den armen huysarmen XIX groten brabant". Aparte rekeningen van de huisarmentafel zijn pas bekend vanaf de tweede helft van de 16e eeuw.

²⁰⁴ Sloomans, Jan metten, Lippen, 106.

ANALYSE VAN DE REKENINGEN

In deze paragraaf zullen achtereenvolgens besproken worden: de algemene financiën, het aantal proveniers dat uit de rekeningen valt af te leiden en de belangrijkste uitgaven namelijk tarwe, vlees en gelddelingen. Twee opmerkingen moeten nog vooraf gaan.

Ten eerste dat **narekening van de optellingen** zoals die destijds in de rekeningen zijn gemaakt verschillen oplevert die net iets te groot zijn om ze over het hoofd te zien, vooral als het om optellingen van vele bedragen gaat. Tot nu toe heeft men hiervoor nog geen sluitende verklaring gevonden. In de veronderstelling dat de rekeningen destijds goed zijn gecontroleerd, ben ik er van uit gegaan dat de fout bij ons ligt en heb ik de originele totalen gehanteerd, op het gevaar af dat bij de optellingen die ik zelf heb moeten verrichten omdat ze in de rekeningen ontbraken, 'onze fout' erin geslopen is.

Ten tweede iets over **munten en inhoudsmaten**.

Als grootste munteenheid wordt in de rekeningen genoemd het pond tournooys (t.), wat gelijk is aan 20 schellingen Brabants (sc.), 80 stuivers (st.), 240 denariën, penningen of groten (den.) en 5760 miten (m.) ²⁰⁵. De graanhoeveelheden zijn uitgedrukt in Antwerpse viertelen (78 liter), wat gelijk is 4 moken en 16 quartieren ²⁰⁶.

DE ALGEMENE FINANCIËN

In de bijlage is een tabel opgenomen die de verhouding aangeeft tussen de inkomsten en de uitgaven van de Bergse Heilige Geesttafel (tabel 3). Om die inkomsten en uitgaven zo zuiver mogelijk weer te

²⁰⁵ Scholliers, 220.

²⁰⁶ Verlinden IV, XVII.

geven zijn de overschotten of tekorten van het jaar ervoor, zoals die in de rekeningen worden genoemd, eraf getrokken resp. erbij geteld. Het valt op dat zowel de inkomsten als de uitgaven tussen 1477 en 1536 flink zijn gestegen, wat grotendeels toe te schrijven is aan de geldontwaarding. Deze nominale stijging wordt door Blockmans ook in Mechelen geconstateerd ²⁰⁷). Welke invloed is er nu merkbaar van de algemene economische toestand op de financiële positie van de Heilige Geesttafel? In de zeer dure jaren 1490/1491 zien we dat ook de Tafel met financiële moeilijkheden had te kampen: door dalende inkomsten en een lichte stijging van de onkosten vertoont de rekening een tekort, zoals ook het jaar ervoor het geval was ²⁰⁸), en dat terwijl men_ in 1477/1478 nog over een riant overschot beschikte. In de rekening van 1492/1493 blijkt de balans weer positief te zijn, nadat ook in 1491/1492 er nog een klein tekort was geweest ²⁰⁹). Hoe men dit bereikte komt hier na nog aan de orde. Jammer genoeg beschikken we niet over de gegevens uit de economische gunstige jaren 1493-1520, maar komen we met de rekeningen van 1534-1536 weer in een periode van economische teruggang terecht. Weliswaar vertonen de rekeningen dan wel een positieve balans, maar het overschot is, vooral in 1535/1536, gering.

²⁰⁷ W. Blockmans, "Armenzorg en levensstandaard te Mechelen vóór de hervorming van de openbare onderstand (1545)", In: Gedenkboek prof. Joosen, Studia Mechliniensia, Mechelen 1976. Hierna aangehaald als Blockmans,...

²⁰⁸ Bij de uitgaven van de rekening telde men namelijk het tekort van het jaar ervoor op: 25t. 13sc. 5d. 18m.

²⁰⁹ Aan het slot van de rekening van 1492/1493 werd het tekort van 17t. 19sc. 10d. 10½m. van het overschot afgetrokken.

Als we dus hierna de belangrijkste posten van de rekeningen bestuderen, moeten we in het achterhoofd houden dat voortdurend tekorten dreigden en dat dit invloed moet hebben gehad op de uitgaven, aangezien men door aanpassingen aan die zijde van de rekening probeerde het evenwicht te bewaren ²¹⁰).

DE PROVENIERS

Het totale aantal mensen, dat een vaste provene ontving (gift in geld of goed), wordt niet in alle rekeningen exact genoemd. Wel zijn er aanwijzingen. In 1477/1478 staat onder de uitgaven voor bier dat ene Bartelemeus vande Voert "bestet ende bewesen heeft met zekeren erfrenten VII warf (keer) tsiaers te deylen op onse vrouwendach half oest (augustus) ende alle onsen vrouwendach oft tsoendachs de vore XL VIII proveniers VII warf tsiaers elcx II quarte comt tsame III½ vat biers tiaers".

Bij bakkosten (!) staat dat er in 1477/1478 386 proveniers waren die in plaats van vlees of haring liever geld hadden. Waarschijnlijk waren in dit jaar de vleesuitdelingen nog wekelijks net als in 1490/1491, wat ook bevestigd lijkt te worden door het feit dat de aankoop van vee vrij regelmatig over het jaar was verspreid. Dit betekent dat gemiddeld per week iets meer dan 7 proveniers geld verkozen. Een laatste aanwijzing in de rekening van dat jaar is dat op Kerstavond 44 paar mannenschoenen en 54 paar vrouwenschoenen werden gedeeld. Als dit allemaal proveniers zijn geweest komen we tot een aantal van 98.

²¹⁰ Blockmans, 151 constateert dat sprongen in de totale uitgave ook een andere percentuele verdeling van het budget met zich meebrachten.

In de rekening van 1490/1491 wordt eveneens het aantal proveniers genoemd dat zondags liever geld kreeg dan vlees, te weten 1472 personen, wat, gerekend over 46 zondagen (de vasten was niet meegerekend) een gemiddelde is van 32 personen per zondag. Heel wat meer dan in 1477/1478. Er werden daarentegen maar 10 paar manneschoenen en 13 paar vrouwenschoenen gedeeld.

In de rekening van 1492/1493 is de enige aanwijzing het aantal gedeelde schoenen: 25 paar mannenschoenen en 29 paar vrouwenschoenen. In de rekeningen van 1534-1536 worden de proveniers genoemd die geld ontvingen in plaats van wijn. In 1534/1535 waren dat er 125 à 126 en in 1535/1536 127 à 129.

Waarschijnlijk hebben we hier te maken met alle proveniers tesamen, want van een keuzemogelijkheid tussen wijn en geld wordt nergens gerept. In 1534/1535 werd bovendien ongeveer hetzelfde totaal aan schoenen, namelijk 56 paar mannenschoenen en 68 paar vrouwen-schoenen. Deze cijfers overziende kan men in ieder geval tot de conclusie komen dat het aantal proveniers tussen 1477' en 1536 is toegenomen. Het hoogst genoemde aantal in 1477/1478 verschilt 31 met het hoogst genoemde aantal in 1535/1536, 129. Doch wanneer men dit cijfer plaatst tegen de achtergrond van de veel grotere armoede, is het eigenlijk een geringe stijging. De stelling lijkt hier bevestigd te worden dat in tijden van economische crisis het aantal ondersteunden niet drastisch werd uitgebreid, omdat ook het inkomen van de Tafel niet groter werd ²¹¹).

²¹¹ Blockmans en Prevenier, 517.

DE UITDELINGEN

De Heilige Geesttafel van Bergen kocht zelf verschillende keren per jaar tarwe in, vanaf 1492/1493 bijna wekelijks. Ze betrok slechts een zeer kleine hoeveelheid tarwe en rogge van eigen landerijen (tabel 5). De Tafel vormde daarmee een uitzondering op vele andere Brabantse Heilige Geesttafels, die volgens Blockmans meestal beschikten over graaninkomsten in natura ²¹²). De Tafel liet de tarwe elke week en daar tussen door op bepaalde jaargetijden tot brood bakken en deelde het zo aan de armen uit. Daarnaast werd van de gekochte tarwe een voorraad aangelegd, vooral wanneer duurte werd verwacht. In 1490/1491 moet uit zo'n voorraad zijn geput, omdat de hoeveelheid gebakken tarwe de aankoop overtrof. Overzien we alle uitgave-posten dan blijkt de tarweaankoop de aanzienlijkste post te zijn, gemiddeld 30% van het totaal ²¹³). Dit wijst erop dat het brood het hoofdbestanddeel vormde van de bedelingen, een algemeen verschijnsel in de armenzorg ²¹⁴). Ondanks de slechter wordende financiële positie van de Tafel, bleef de hoeveelheid brood die gebakken werd tussen 1477 en 1536 toenemen (tabel 4). Het duidelijkst is dit in 1490/1491, wanneer ten opzichte van 1477/1478 de hoeveelheid gebakken tarwe toenam, hoewel dit zware financiële lasten meebracht. Dat laatste blijkt wel uit het feit dat voor de tarwe die in 1490/1491 werd aangekocht, veel minder dan in 1477 / 1478, veel méér moest worden betaald, hetgeen deels verantwoordelijk was voor het negatieve saldo van dat jaar. Deze toenemende uitgaven voor

²¹² Blockmans, 151.

²¹³ Overzichtstabellen van in- en uitgaven in: Scholtes, V en VII.

²¹⁴ Blockmans en Prevenier, 525.

brood kan men, naast de al genoemde geldontwaarding, als tweede oorzaak zien van de groei in de uitgaven tussen 1477 en 1536. Wat was nu eigenlijk de voedingswaarde van het uitgedeelde brood voor één provenier? Omdat uit te rekenen kunnen we het beste de rekeningen van 1534-1536 gebruiken, omdat daarin zoals we zagen vrij nauwkeurig het aantal proveniers wordt genoemd, namelijk een gemiddeld aantal van 126. Per zondag werd $5\frac{1}{2}$ viertel tarwe gebakken, wat 825 pond brood opleverde ²¹⁵). Wanneer dit volledig aan de proveniers ten goede kwam, bedroeg het rantsoen per provenier dus $6\frac{1}{2}$ pond. Er vanuit gaande dat een volwassene per dag circa 1 kg 2500 cal.) nodig heeft ²¹⁶), zou een provenier dus met de zondagse brooddeling $3\frac{1}{2}$ dag vooruit kunnen, als hij tenminste geen andere mensen had te onderhouden. Dit is voldoende om tot de volgende zondag te leven als men weet dat in de jaren 1534-1536 ook nog gemiddeld eens per week, op een jaargetijde, een hoeveelheid brood werd gedeeld die in omvang niet onderdeed voor de zondagse brooddelingen. Bovendien kan het heel goed zijn dat de Heiliggeestprovene voor sommige proveniers een aanvulling op het eigen levensonderhoud was en geen totale vervanging. In zo'n geval zouden de brooddelingen zeker volstaan om de nodige calorieën te leveren. Daar tegenover staat dat het overwicht van de brooduitdelingen zo groot was, dat er, zeker na de (nog te bespreken)

²¹⁵ Scholliers, 25,
1 viertel tarwe = 78xs.g. van tarwe (078) = 120 pond tarwemeel. Door de gewichtsvermeerdering bij het bakken van 25% levert dit 150 pond brood op.
 $5\frac{1}{2}$ viertel levert dus 825 pond brood op

²¹⁶ Blockmans, 146.

bepkering van de vleesuitdelingen, sprake was van een zeer eenzijdige voedselbedeling.

Dankzij de notering van aankoop van dieren, verspreid over het hele jaar en de vermelding van de verkoop van de huiden van het geslacht vee in de rekeningen weten we vrij nauwkeurig hoeveel vlees werd uitgedeeld per jaar.

23. *St. Maartensgasthuis te Bergen op Zoom. Oudste tehuis voor daklozen, pelgrims en zieken in de stad.*

Naar een tekening van Abraham de Haen, 1739, Rijksprentenkabinet Amsterdam.

Aanvankelijk namen de vleesdistributies met die van brood de belangrijkste plaats in. In 1477 bedroegen de uitgaven voor vlees nog 35% van het totaal en was het aantal gekochte dieren aanzienlijk. Met de verslechtering van de financiële positie van de Tafel zien we echter tegelijk een bezuiniging op de vleesuitgaven optreden. Er werd steeds minder vee aangekocht en de aan vlees bestede gelden liepen relatief sterk terug. Bovendien werd het vlees vaker vervangen door een uitkering in geld. Zoals we zagen maakten in 1477/1478 386 proveniers van die gelegenheid gebruik en in 1490/1491 al 1472. In 1477/1478 ging het blijkbaar nog om een vrijwillige keuze ('liever hebben'), maar in 1490/1491 is die vrijwilligheid al minder duidelijk als er staat: "mits dat zy dair mede somtyds gheryfft waren", want wie bepaalde dat?

Tegelijk met de dalende aankoop van slachtdieren trad ook een vermindering van het aantal delingen per jaar op. In 1477/1478 en 1490/1491 vonden nog wekelijks delingen plaats (men spreekt van proveniers die 'des sondaechs op de tafels voir hoir vleys elc 4½ groot' ontvangen), maar in 1492/1493 staat boven de post wijn en vlees: "ander uutgheven van wine ende van vleesche opten IIII hoghe getiden". Van Pasen en Pinksteren zijn we zeker, omdat er geld ontvangen wordt voor de huid van de os die met Pasen c.q. met Pinksteren werd geslacht. Waarschijnlijk was Kerstmis de derde hoogtijdag, omdat toen vijf schapen werden gekocht. Of er wel een vierde vleesuitdeling was is niet zeker. Weliswaar werd op 29 augustus een schaap gekocht, maar dat lijkt een beetje weinig om uit te delen.

Uit het bovenstaande kan geconcludeerd worden dat de vleesdistributies een duidelijke tendens tot vermindering vertoonden,

iets dat bij vele Heilige Geesttafels het geval was ²¹⁷). Waarschijnlijk poogde de Tafel via deze bezuigingen de brooddistributies in stand te houden of zelfs te verhogen en tegelijkertijd de begroting sluitend te houden. In 1492/ 1493 werd de balans inderdaad weer positief, terwijl de uitgaven voor vlees sterk daalden.

We zagen al dat de proveniers soms de mogelijkheid hadden geld te ontvangen in plaats van een uitkering in natura. Dat was niet alleen een vervanging van vlees of vis, maar in 1492/1493 ook van schoenen. Wat de proveniers geld deed verkiezen, is niet duidelijk. Het lijkt niet waarschijnlijk dat ze met dat geld meer vlees konden kopen dan ze uitgereikt zouden krijgen, want wie zou er dan nog voor vlees kiezen? Bovendien was vlees vrij duur. Later was er van een keuze geen sprake meer, zoals in 1534-1536, toen de proveniers op hoogtijdagen geen wijn kregen, maar een stuiver. Inmiddels was ook het wekelijks vleesrantsoen omgezet in een vaste gelduitkering. Elke zondag werd een totaalbedrag van 3t. 2sc. 6 d. uitgekeerd. Als we rekenen op gemiddeld 125 proveniers komt dat op 6 den. per provenier. In vergelijking met de aalmoezen die zondags aan bedelaars werden gegeven was dit veel, want zij kregen gemiddeld 2 den. per persoon. In tabel 7 valt de nadruk op de deling van geld meteen op: een ontwikkeling van geen regelmatige gelddeling in 1477/1478 tot wekelijkse uitkeringen in 1534-1536, die tesamen ongeveer een kwart van de uitgaven omvatten. Vanzelfsprekend was deze accentverschuiving in de tijd van scherpe prijsstijgingen in het voordeel van de Tafel en in het nadeel van de proveniers.

²¹⁷ Blockmans en Prevenier, 527.

Er zijn nog kleinere posten die niet besproken zijn, maar die wel een opvallende plaats innemen. Zo is de post voor haring en olie uit de rekening van 1492/1493 verdwenen en is daarna ook niet meer teruggekeerd. Waarschijnlijk was dit ook een bezuinigingsmaatregel. Hoewel de haringprijzen tussen 1520 en 1540 ongeveer 25% daalden ²¹⁸), keerden de delingen van vis niet meer terug. De uitgaven voor olie, dat wil zeggen olie voor verlichting (raapolie, smout), staan na 1492/1493 nog wel vermeld onder verschillende andere posten. Nieuw in de rekeningen van 1534-1536 is de post 'onderhoud van kinderen'. De Heilige Geesttafel betaalde aan mensen die een weeskind opnamen, of in sommige gevallen aan vrouwen die een kind van een buitenlandse koopman hadden, een geldbedrag om het kind te kunnen onderhouden. Het was echter niet zo dat de Tafel een functie kreeg als weeshuis, zoals in Leiden wel het geval was ²¹⁹). In 1597 werd een apart weeshuis gesticht ²²⁰).

Naast de deling van eetbare goederen en geld kende de Heilige Geesttafel nog de deling van kleren en schoenen, één keer per jaar op Kerstavond. Hout en turf waren niet bestemd voor uitdeling, maar voor het bakken van brood.

Tenslotte treffen we onder 'diverse uitgaven' nog een aantal zaken aan die niet zoveel zeggen over de directe armenzorg, maar die wel interessant zijn, omdat ze laten zien dat de Tafel met zeer uiteenlopende zaken te maken kreeg. Zo betaalde men jaarlijks een vast bedrag aan een 'surgijn' (dokter) voor medische hulp die hij aan

²¹⁸ Scholliers, 38.

²¹⁹ Chr. Ligtenberg, *De armezorg te Leiden tot het einde van de 16e eeuw*, 's-Gravenhage 1908, 158-207.

²²⁰ W. van Ham, 82.

de proveniers verleende; men liet reparaties verrichten aan het Heiliggeest huis, waaruit we iets kunnen afleiden over het loon van een timmerman, de prijzen van glas, spijkers, hout etcetera.

CONCLUSIES

De voornaamste veranderingen in de praktijk van de Heilige Geesttafel te Bergen op Zoom onder invloed van economische teruggang en pauperisme zijn:

Ondanks de groeiende armoede in de bestudeerde jaren 1490-1493 en 1534-1536, nam het aantal proveniers niet drastisch toe (wat eigenlijk dus géén verandering is).

Door de duurte in de jaren 1490-1493 en door de economische teruggang vanaf 1530 zien we de financiële positie van de Tafel achteruit gaan. Men had te maken met een tekort (1489/1490, 1490/1491, 1491/1492) of zeer kleine reserves (1534-1536).

De uitdeling van brood werd zoveel mogelijk in stand gehouden en zelfs uitgebreid. Brood was de hoofdschotel van de Heilige Geesttafel, wat echter wel een eenzijdige voeding voor de proveniers betekende. Het totaal van de vleesdelingen liep tussen 1477 en 1536 terug van wekelijks naar drie maal per jaar. Door deze bezuiniging konden de brooddelingen in ruime mate blijven bestaan.

De uitkeringen in geld namen tussen 1477 en 1536 een steeds groter deel van het budget in, gedeeltelijk als vervanging van de vleesdelingen op zondag. Dit was in het nadeel van de proveniers vanwege de snelle prijsstijgingen.

24. *St Elisabeth van Thüringen, patrones van de armen, tevens van het St. Elisabethgasthuis buiten de Wouwse Poort te Bergen op Zoom.*
[Retabel uit Altenberg a.d. Lahn](#), begin 14e eeuw.

DE ORDONNANTIE VAN KAREL V EN DE BERGSE ARMENZORG

De ordonnantie van Karel V betreffende de hervorming van de armenzorg werd niet overal meteen uitgevoerd. In Bergen op Zoom werd er op 28 juni 1535 gehoor aan gegeven ²²¹). In de eerste alinea wordt er op gewezen dat door de scherpe naleving van de ordonnantie in de andere steden vele armen daarvandaan naar Bergen kwamen. Men werd er dus min of meer toe gedwongen deze eveneens uit te voeren. Van de door Karel V voorgestelde financiële reorganisatie, om tot een doeltreffende steunverlening te komen, kwam echter in Bergen niets terecht. Het is mogelijk dat dit hier niet zo dringend nodig was als bijvoorbeeld in 's-Hertogenbosch, waar de directe steunverlening van de Heilige Geesttafel een steeds kleiner aandeel van de uitgaven omvatte ²²²). Rekent men namelijk uit welk percentage van de uitgaven van de Bergse Tafel direct aan de proveniers ten goede kwam, dan blijkt dat dit tussen 1477 en 1536 zeker niet daalde, maar steeds schommelde rond de 68% (tabel 7).

De ordonnantie bestond dan ook hoofdzakelijk uit maatregelen die de bedelaars van buiten de stad moesten weren en die een betere controle moesten waarborgen op de armen. Enkele voorbeelden tonen dit aan: een verbod op het geven van een verblijfplaats aan vreemde armen, de verplichting van de armen die nog geen drie jaar in de stad waren om te vertrekken. En ten aanzien van eigen armen: een bedelverbod in de kerk of voor de huizen van de gegoeden, behalve

²²¹ GABoZ, register van ordonnantiën 1464-1545 folio 294-297. Zie noot 65.

²²² Blockmans en Prevenier, 528.

tussen 11 en 2 uur; het verplicht dragen van bedelloodjes; een onderzoek of de ondersteunden inderdaad niet in staat waren om te werken; precieze aanpassing van de hoeveelheid te delen brood aan het aantal geregistreerde armen.

In 1559 werden deze maatregelen voor een deel herhaald en uitgebreid in een ordonnantie voor de regeling van de huisarmentafel ²²³). Aan de ene kant zien we weer maatregelen ter wering van vreemde armen, aan de andere kant het verbod aan de armen in de stad om te spelen, een taveerne te bezoeken, hun kleren te belenen of te verkopen, te bedelen etcetera.

Dat al deze maatregelen geen flinke stap in de richting van een oplossing van het armoedeprobleem waren, bewijst wel de frequente herhaling ervan, niet alleen in Bergen op Zoom. Wat er nog het meest uit spreekt en ook uit het feit dat men het nu als een probleem zag, is de veranderde houding ten opzichte van de arme: het besef dat men als christen de arme zo goed mogelijk moest steunen werd langzaam aan het besef dat men uit zelfbehoud de arme moest onderdrukken. Sint Elisabeth van Thüringen, patrones van de armen, tevens van het St. Elisabethsgasthuis buiten de Wouwse Poort te Bergen op Zoom.

²²³ GABoZ, archieven van de raad en rekenkamer nr. 2449. Transscriptie in: Scholtes, XVIII.

Tabel 1

Door de Heilige Geesttafel ontvangen renten, absoluut en in procenten van het totale inkomen.

jaar	absoluut				%
	t	sc	d	m	
1477/1478	127 t.	12 sc.	4 d.	9 m.	42
1490/1491	183 t.	18 sc.	6 d.	10 m.	73
1492/1493	176 t.	13 sc.	4 d.	8 m.	52
1534/1535	374 t.	5 sc.	11 d.	17 m.	49
1535/1536	372 t.	17 sc.	1 d.	9 m.	55

Tabel 2

Door de Heilige Geesttafel aangekochte slachtdieren en de gelden daaraan besteed, absoluut en in procenten van de totale uitgave.

jaar	vee	geldwaarde	%
1477/1478	26 ossen 5 koeien 20 varkens	75 t. 13 sc. 10 d.	35
1490/1491	9 ossen 9 koeien 5 varkens	51 t. 13 sc. 4,5 d.	18
1492/1493	2 ossen 6 schapen	12 t. 7 sc.	4
1534/1535	6 ossen	50 t. 7 sc. 6 d.	7
1535/1536	6 ossen	48 t. 1 sc. 9 d.	(7)

Tabel 3

Gecorrigeerde balans van de Heilige Geesttafel te Bergen op Zoom.

jaar	uitgaven	ontvangsten	balans
1477/ 1478	213 t. 17 sc. 6 d.	302 t. 17 sc. 11 d. 21 m.	+ 89 t. 5 d. 21 m.
1490/ 1491	279 t. 17 sc. 10 d. 9 m.	250 t. 13 sc. 9 d. 10 m.	- 29 t. 14 sc. 23 m.
1492/ 1493	273 t. 9 sc. 9.5 m.	341 t. 10 sc. 10 d. 4 m.	+ 68 t. 1 sc. 8 d. 18,5 m.
1534/ 1535	672 t. 3 sc. 5 d. 14,5 m.	760 t. 3 sc. 3 d. 5 m.	+ 87 t. 19 sc. 9 d. 14,5 m.
1535/ 1536	(660 t.) *	678 t. 11 sc. 3.5 d. 5m	(+ 18 t.)

* De getallen tussen haakjes zijn gebaseerd op een schatting. In de rekening van het betreffende jaar ontbreken nl. de laatste pagina's en daarmee ook een deel van de post 'diversen'. Als men de rest van de uitgaven optelt en daar ongeveer hetzelfde bedrag aan 'diversen' aan toevoegt als het jaar er voor werd geboekt, komt men tot dit cijfer. Dit lijkt verantwoord gezien de overige overeenkomsten in de beide rekeningen.

Tabel 4

Gekochte en gebakken tarwe (in viertelen)

jaar	gekocht	gebakken
1477/1478	325,5	225,25
1490/1491	280,5	309,5
1492/1493	407	318
1534/1535	576	594
1535/1536	594	594

Tabel 5

Tarwe en rogge van eigen domeinen (in viertelen).

jaar	tarwe	rogge
1477/1478	6,5	27
1490/1491	4	30
1492/1493	4	27
1534/1535	4	30
1535/1536	4,5	29,5

Tabel 6

Door de Heilige Geesttafel van Bergen op Zoom wekelijks gedeelde penningen, absoluut en in procenten van de totale uitgave.

jaar	absoluut	%
1477/1478		
1490/1491	33t. 6sc. 3d.	12
1492/1493	84t. 13sc. 6.5d.	31
1534/1535	153t. 6sc..	23
1535/1536	155t. 14sc. 6d.	(24)

Tabel 7

Uitgaven van de Heilige Geesttafel van Bergen op Zoom die direct aan de proveniers ten goede kwamen, absoluut en in procenten van de totale uitgave.

jaar	absoluut	%
1477/1478	130t. 3sc. 5d. 6m.	61
1490/1491	212t. 10,5d. 3m.	76
1492/1493	173t. 8sc. 6.5d.	63
1534/1535	457t. 4sc. 10,5d.	68
1535/1536	500t. 5sc. 10d. 21 m.	(76)

*25 Armenpenning van de stad Bergen op Zoom, 1573. Keerzijde met wapen van Brabant.
Noord-Brabants Museum 's-Hertogenbosch.*

26. Grote Markt 20. Bepleisterde 17^e eeuwse gevel met nog zichtbaar de sierankers. (zie ook [anno 1999](#))

27. Zuivelstraat 33. Pilastergevel, 17^e eeuw, herkenbaar aan de gepleisterde pilasters met geverfde kapitelen.

28. Rijkebuurtstraat 23. Bakstenen gevel, 17^e eeuw voor een 15^e eeuwse huis. (zie ook [anno 1990](#))

29. Zuivelstraat 3. Waarsch. laat - middeleeuws woonhuis met 19^e eeuwse voorgevel zie ook [1990](#)

BESCHOUWINGEN OVER DE OUDE HUIZEN IN BERGEN OP ZOOM

door J.L.C. WEYTS

Bij een oppervlakkige beschouwing van het stadsbeeld in de historische kern van Bergen op Zoom wordt de indruk gewekt, dat het merendeel van de daar aanwezige woonhuizen uit de 2de helft van de-19^e en het begin van de 20^e eeuw stamt. Niets is echter minder waar. Het ongetwijfeld wel sterk 19^e eeuws stempel dat de stad draagt is een gevolg van het wit verven en het bepleisteren en opsieren van bestaande gevels.

Bij vergelijking van oude fotografische stadsgezichten met de huidige situatie valt op, dat rond de eeuwwisseling heel wat van deze moderniseringen hebben plaats gehad. Uit de archiefbronnen is ook bekend, dat aan het eind van de vorige eeuw meerdere trap- en topgevels tot lijstgevels verbouwd zijn.

Zuinig als onze voorouders waren op al wat bruikbaar en deugdelijk was, betekende dat niet dat hele gevels, laat staan huizen, voor deze moderniseringen moesten wijken. De verbouwing betrof meestal het vernieuwen of aanbrengen van een kroonlijst, het bepleisteren van het oude metselwerk, nadat de eventuele uitstekende gedeelten weggehakt waren, en het aanbrengen van nieuwe ramen in de bestaande kozijnen. Het aanpassen van de bestaande bouwwerken aan de nieuwe mode was vroeger namelijk nauwelijks een probleem, omdat de hoofdopzet van de gebouwen, de constructie, de

30. Bosstraat 30. Geverfde 17^e eeuwse bakstenen gevel met natuurstenen speklagen en sieranker. (zie ook [anno 1998](#))

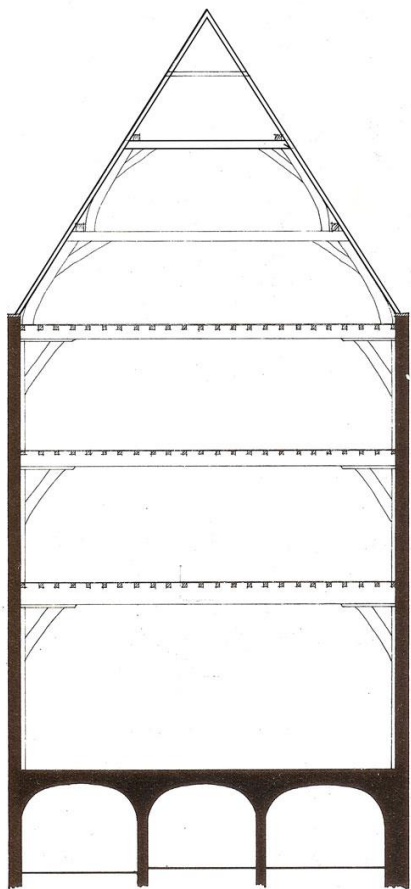
gevelschema's en de afmetingen en verhoudingen van de vensteropeningen vanaf de gotiek tot in het vroeg van de 20^e eeuw betrekkelijk weinig van elkaar afwijken. Uiteraard komen naast de aanpassingen ook, doch in beperkte mate, vernieuwingen van gevels en van gehele huizen voor.

Uit het voorgaande valt af te leiden, dat er achter dat 19^e eeuwse jasje, oudere gevels en huizen te ontdekken vallen. In het navolgende zal worden getracht een richtlijn te geven voor de herkenning en datering van de waardevolle elementen in ons huizenbestand. Daarbij komen achtereenvolgens aan de orde de uiterlijke

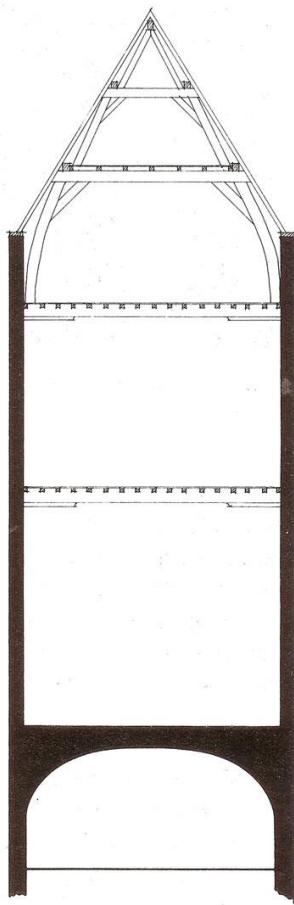
verschijningsvorm, de gebruikte constructies en materialen en tenslotte de profileringen aan bouwdelen. Een uitputtende behandeling van de datering van woonhuizen is hiermee geenszins bedoeld, aangezien daarbij o.a. de muur- en bodemarcheologie bijna onontbeerlijk zijn. Niettemin zullen de besproken kenmerken, die over het algemeen vrij gemakkelijk te onderscheiden zijn, meestal een goede indicatie geven omtrent de ouderdom.

Een oudere gevel is meestal snel te herkennen aan de zichtbaar bewaard gebleven onderdelen zoals muurankers, (afb. 26), ornamenten, (afb. 27), raamkozijnen en eventueel metselwerk (afb. 30). Vooral raamkozijnen geven een goede indicatie. Bij het 18^e en vroeg 19^e eeuwse schuifraam lag namelijk de wisselroede over het algemeen lager dan bij de latere raamtypen. De aanpassing is dan te herkennen aan inzetstukken onder het bovenlicht bijv. Fortuinstraat 4). Soms zijn bij later tot schuifraamkozijnen veranderde 17^e eeuwse kruisvensters de doorgaten van de gehengen van de luiken zichtbaar (bijv. Rijkebuurtstraat 23, afb. 28, en Dubbelstraat 43).

Een ouder huis achter een jongere gevel kan herkenbaar zijn aan de dakvorm. Het huis kan bijvoorbeeld smaller zijn dan de ervoor staande gevel tengevolge van het bijtrekken van een vroeger open doorgang (bijv. Lievevrouwestraat 3) of van een deel van een buurhuis (Fortuinstraat 5). Ook kunnen er twee oudere huizen achter één gevel staan (Stadhuis).

31. Grote Markt 5. Dwarsdoorsnede.

32. Lievevrouwestraat 24. Dwarsdoorsnede.

Wat de vorm van het dak zelf betreft zijn er diverse mogelijkheden voor datering. Treffen we in een hoofdstraat een huis aan met een dak met de nok evenwijdig aan de voorgevel en is de dakhelling 55° à 60° , dan hebben we vrijwel zeker met een 15e à 16e eeuwse huis te maken (Steenbergsestraat 42 en 44, Kremerstraat 28 en Lievevrouwestraat 37-39). De achtergrond hiervan is, dat eind 16-17e eeuw de neiging ontstaat grote huizen te splitsen. Bij het

vorengeschetste huistype heeft dat dan tot gevolg dat het huis langs de straat in tweeën gedeeld wordt en beide delen zich verder in de diepte ontwikkelen.

Staat bij de genoemde dakhelling de nok loodrecht op de voorgevel, dan is het huis voorlopig te dateren als 17^e eeuws of ouder, (afb. 29 en 33). In de 18^e eeuw ontstaat weer een duidelijke voorkeur voor

33. Moeregrebstraat 15. Woonhuis 17de eeuw met
gepleisterde gevel anno 1970.(zie ook [anno 1995](#))

het maken van bekappingen met de nok evenwijdig aan de voorgevel. De dakhelling is echter ca. 45°. Gedurende de 19^e eeuw wordt deze lijn doorgetrokken, waarbij de dakhelling ook wel iets minder dan 45 graden kan worden.

Voor een nauwkeuriger datering is een nader onderzoek van het inwendige van het huis noodzakelijk. Als hoofdtypen in de constructie zijn de z.g. houten en stenen huizen te onderscheiden. Bij de houten huizen bestaat de draagconstructie van het huis uit een houtskelet, samengesteld uit moerbalken, muurstijlen en korbelen of schoren Grote Markt 5, afb. 31, Kortemeestraat 29-31). Kapspanten hebben ook later nog steeds die opbouw, zij het dat de stijlen dan schuin geplaatst zijn, ongeveer evenwijdig met het dakvlak. De gehele constructie van zo een huis kan zonder stenen muren stabiel staan.

Bij een stenen huis vormen de bouwmuren daarentegen de onontbeerlijke draagconstructie voor de balklagen Lievrouwestraat 43 en 45, Kremerstraat 20.

Haast vanzelfsprekend komen er ook mengvormen voor, waarbij op de begane grond de muren de draagconstructie vormen en op de verdieping een houtskelet aanwezig is Korte Meestraat 19, Noordzijde Haven 32). Komt het omgekeerde voor, dus beneden wel en boven geen houtskelet, dan is er steeds sprake van twee bouwfasen (Potterstraat 22, Lievevrouwestraat 19, voorhuis). De indruk bestaat thans, dat eind 15^e - begin 16^e eeuw een eind komt aan de houtskeletbouw.

34. Potterstraat 22. Detail van de 15^e eeuwse kap; daksporen met haanhouten.

35. Lievevrouwestraat 45. Detail van de kap met toegevoegde nokgording.

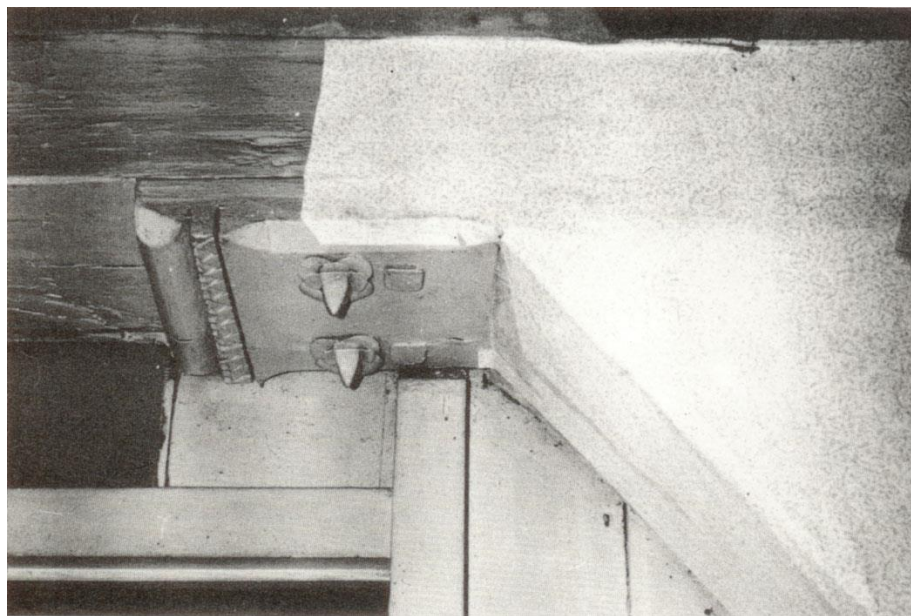
36. Molstraat 8. Gevelsteen, wrsch. 17^e eeuw, aan een 18^e eeuwse woonhuis.

37. Fortuinstraat 17. Sieranker uit 1617.

Een ander punt van onderscheid is de opbouw van de balklagen. Vanaf de late middeleeuwen tot ± 1650 komt als vloerconstructie de z.g. samengestelde balklaag voor, opgebouwd uit moerbalken en kinderbalken. Sedert ± 1600 komt daarnaast, en na ± 1650 uitsluitend de enkelvoudige balklaag voor, waarbij alle balken in dezelfde richting lopen en meestal even zwaar zijn. Dat in het begin van de 17e eeuw het gebruik van een bepaald type balklaag van persoonlijke voorkeur afhing, is te konkluderen uit het feit, dat bij de huizen "de Arent" en "de Oyevaer", resp. Zuidzijde Haven 81 en 79, die beide rond 1630 gebouwd zijn, het oudste (nr. 81) enkelvoudige balklagen heeft en het jongste (nr. 79) samengestelde. Zelfs komen beide typen voor in één huis, waarbij dan voor de hoofdverdiepingen kennelijk de voorkeur gegeven werd aan de kostelijke moer- en kinderbalkenzolderingen. Voorbeelden hiervan zijn "Valkenburgh", Noordzijde Haven 60 uit 1600 en "het Lammeke", Dubbelstraat 4, uit 1647.

Ook aan de kapconstructies is een geleidelijke ontwikkeling waar te nemen. De oudste bekende hier voorkomende kappen zijn opgebouwd uit een- of tweejukkige eiken schaargebinten met daarop steunend de gordingen. Hierover zijn vele spantjes aangebracht bestaande uit sporen, die behalve bij de nok ook nog met elkaar verbonden zijn d.m.v. een z.g. haanhout (afb. 34). Bij deze kappen ontbreekt in oorsprong de nokgording. Na latere wijzigingen is de oudste toestand gemakkelijk te herkennen aan het ontbreken van een authentieke steunconstructie voor de later aangebrachte nokgording (afb. 35) en aan de inkepingen voor de verdwenen haanhouten. Hoewel in Vlaanderen de nokgording al sedert 1250

38 Lievevrouwestraat 19. Moerbalk met geprofileerd sleutelstuk en korbeel, 18^e eeuw.

toegepast wordt, ontbreekt die hier te stede ongeveer tot het midden van de 16de eeuw. De jongere kappen hebben steeds een nokgording, die d.m.v. twee schuin geplaatste kepers steunt op het bovenste schaargebint afb. 32). Soms zijn die kepers onderling weer gekoppeld d.m.v. een hanebalk. Dit type kap, de sporenkap, blijft tot het eind van de 19^e eeuw hier in zwang, waarna het geleidelijk verdrongen wordt door de moderne gordingenkap.

Een volgende aanwijzing voor datering kan gevonden worden in het materiaalgebruik. Zo zijn de oudste bekende houtconstructies met uitzondering van vloerdelen, geheel in eiken uitgevoerd. In de loop van de 16e eeuw komen in plaats van eiken daksporen steeds meer

ronde dennen of grenen daksporen voor, bijvoorbeeld in "de Scherminckel", Lievevrouwestraat 45, gebouwd ca. 1508.

In de eerste helft van de 17^e eeuw wordt eiken onder meer ten gevolge van oorlogshandelingen bepaald schaars, zodat ook voor de balk- en kapconstructies steeds meer van grenen gebruik gemaakt gaat worden. Na 1650 komt hier, zover nu bekend, geen gebruik van eiken meer voor.

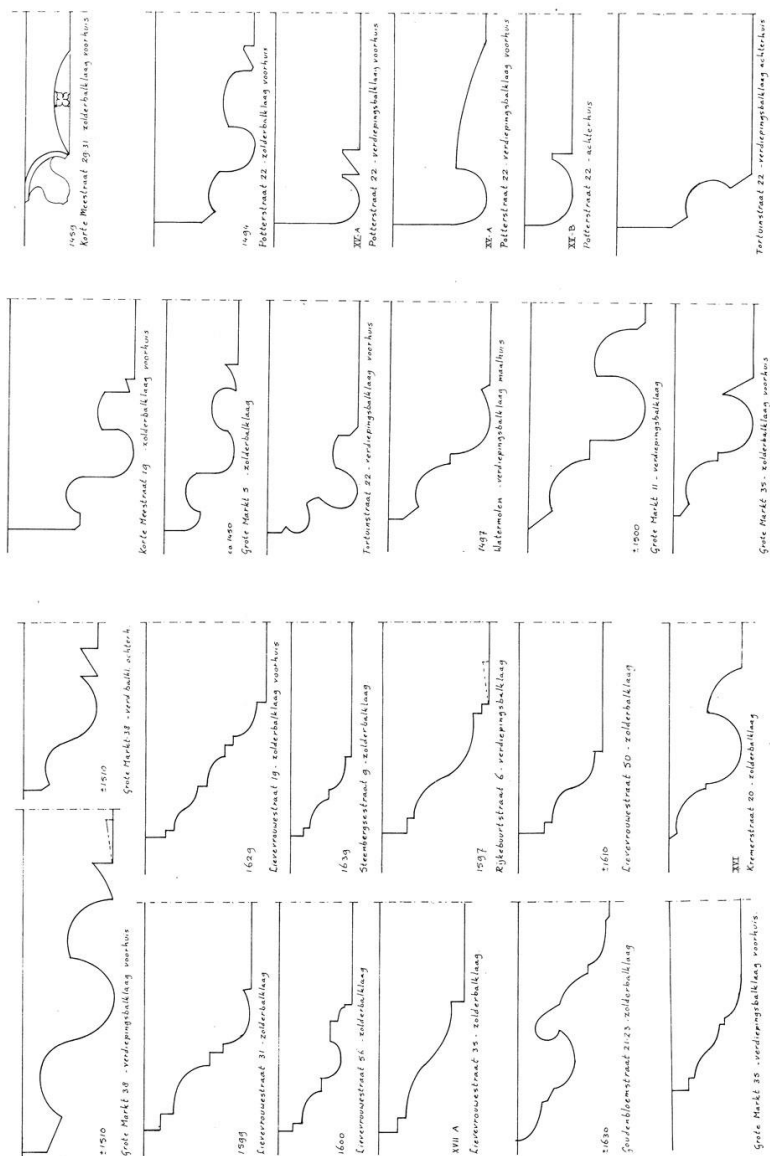
Ook het formaat van de gebruikte bakstenen geeft een aanwijzing voor de ouderdom. Hoewel er geen absolute grenzen te stellen zijn, kan het in het algemeen gesteld worden, dat bakstenen ouder zijn naarmate ze groter zijn. Het omgekeerde gaat echter geensdeels op. In de 14^e eeuw komen steenformaten als 30-12-9 (kelder Grote Markt 12) en 26-13-7,5 (kelder Leeuwenborg) voor. Rond 1500 komen al kleine steenlengten voor van 18 cm aan de Watermolen (1503) en de tuinmuur van het Markiezenhof (ca. 1510).

Tenslotte is voor de datering ook de detaillering van bouwonderdelen van belang. Gebeeldhouwde onderdelen (afb. 36), sierankers (afb. 37), lijstwerken, de profilering van kraagstenen, baksleutels (afb. 38), kozijnen, deuren, balken e.d. zijn alle tijdsgebonden. Vooral de kraagstenen (onder de oplegging van balken) en baksleutels (verzwaringen van de balken nabij de oplegging) zijn in dit kader interessant. Immers zij maken deel uit van de balkconstructies en zijn dientengevolge bestendiger dan de meeste andere geornamenteerde bouwdelen. Bovendien zijn deze elementen vanaf de 14^e tot ver in de 17^e eeuw steeds een willig doelwit gebleken voor versiering. Wel is voorzichtigheid geboden bij

de datering, aangezien door traditie bepaalde profileringen lang in gebruik gebleven kunnen zijn. Niettemin is een duidelijke vorm-evolutie herkenbaar. Afb. 39 geeft een beeld van diverse profileringen van balksleutels met globale datering.

Als voorlopig resultaat van de onderzoeken kan thans gesteld worden, dat het percentage 15-17^e eeuwse woonhuizen, waarvan nog belangrijke delen behouden zijn, zeer groot (80-90%) is in de Korte Meestraat, Fortuinstraat, Lievevrouwestraat, Grote Markt, Blauwehandstraat, Molstraat, Rij kebuurtstraat en Zuivelstraat. De 15^e en 16^e eeuwse huizen zijn daarbij ruim in de meerderheid. Minder groot (ca. 50%) is het percentage in SteenBergsestraat (mogelijk toch iets hoger), Vismarkt, Engelsestraat, Kremerstraat, Bosstraat en Haven. Kleine aantallen komen verder voor in Potterstraat, Nieuwstraat, Zuidmolenstraat, Dubbelstraat, Moeregrebstraat, Kettingstraat en waarschijnlijk Wouwsestraat. Achttiende eeuwse huizen komen in heel de binnenstad voor, doch als resultaat van de herbouw na de beschieting in 1747 in hoge concentratie in Hoogstraat, Kerkstraat en Zuivelplein. Grote aantallen 19^e eeuwse huizen zijn te vinden in de Goudenbloemstraat en Lindenbaan en verder in de 19de eeuwse stadsuitleg. Geconcludeerd kan worden, dat de meeste 15-17^e eeuwse woonhuizen geen enkele bescherming genieten. Bij de opstelling van de lijst van berschermd monumenten is in de eerste instantie vrijwel geheel op het gevelbeeld afgegaan, waarbij de winkelstraten bijna systematisch gemeden zijn. Het ware dan ook te wensen, dat bij een hoogst noodzakelijke aanpassing van die lijst ook het aspect van het

binnenwerk onder ogen wordt gezien, temeer daar hier voor Bergen op Zoom een rijkdom schuilgaat, waar menige andere Nederlandse stad niet op kan bogen.

40. De oude Croone – 1590 –
Fortuinstraat 15

41. De Zonne en de Maene – 1589 –
Zuivelstraat 43 en 45

42. Het Wapen van Engeland – 1629 en
de Biecorf – 1599 –
Lievevrouwestraat 29 en 31.

43. De Roeland – 1617 –
Fortuinstraat 17.

"RECOMPENCE VOOR TIMMERINGHE"

door A. WEYTS-RAMONDT

In de loop der eeuwen is de bebouwing van Bergen op Zoom herhaaldelijk op grote schaal beschadigd als gevolg van branden, vernielingen door oorlogsgeweld en ontploffingen. De verwoestingen betroffen soms vele afzonderlijke huizen, soms hele huizenblokken. Hierna zullen achtereenvolgens de stadsbranden van 1397, 1444 en de verwoestingen tijdens de tachtigjarige oorlog worden genoemd als aanleiding om beloningen te verstrekken voor herbouwactiviteiten door de burgerij.

DE STADSBRANDEN

De stadsbrand van 1397 heeft waarschijnlijk nagenoeg de gehele bebouwing bezuiden de Grebbe in as gelegd. De stadsbrand van 1444 was minder desastreus; voornamelijk het zuidoosten van de stad is toen in vlammen opgegaan.

In een stad met voor het merendeel rieten en strooien daken en houten gevels was een uitslaande brand nauwelijks te keren. Na de tweede stadsbrand worden door het stadsbestuur maatregelen genomen om het brandgevaar te verminderen. Door het beschikbaar stellen van "dak tichels", dit zijn platte dakpannen, worden geleidelijk de rieten en strooien daken vervangen door zogenaamde "harde daken" ²²⁴).

In een ordonnantie uit die tijd is een aantal bepalingen betreffende "harde daken" opgenomen. Een hard dak werd verplicht gesteld voor

²²⁴ stadsrekening 1447 / 1448 voorl. inv. nr. 241.

degenen die een huis hadden buiten de Lievevrouwepoort, "alsoo verre als den steenwech gaet' ', en voor degenen die een huis hadden bezuiden de Grebbe. Indien men binnen drie jaar het dak in orde maakte, kreeg men alle benodigde tichelen van de stad. Na deze drie jaar kreeg men de helft van het aantal benodigde tichelen. Na zes jaar moest een ieder die een huis in het genoemde gebied bezat zijn "weeck dack" verwijderen. Daarna kreeg men bij het weder optrekken van het dak toch nog de helft van de benodigde tichels. Degenen die een huis hadden buiten de Lievrouwepoort, tot aan het eind van de verharde weg, kwamen eveneens in aanmerking voor een "redelijke" hoeveelheid stenen ter vervanging van hun houten gevels ²²⁵).

De tichels zijn minstens over een periode van vijftig jaar verstrekt. In een bewaard gebleven stadsrekening van 1447 worden de uitgaven het eerst geboekt ²²⁶). Aan ruim 150 personen en instellingen zijn in dat jaar tichels geleverd. Vervolgens zit er een groot hiaat in de stadsrekeningen. Vanaf 1470 zijn de jaarlijkse uitgaven beduidend minder ²²⁷). Aan het eind van de 15e eeuw worden naast tichels ook schaliën, dit zijn natuurleien, vermeld. De schaliën zijn slechts op beperkte schaal toegepast. Na 1500 worden er geen uitgaven aan tichels meer vermeld in de stadsrekeningen. Kennelijk waren voldoende daken van harde dakbedekking voorzien.

²²⁵ register van de ordonnantiën voorl. inv. nr. 158.

²²⁶ stadsrekening 1447/1448 voorl. inv. nr. 241.

²²⁷ stadsrekeningen van 1470 t/m 1499 voorl. inv. nrs. 243-254.

DE TACHTIG-JARIGE OORLOG

Een tweede periode van verwoestingen viel in de tachtig-jarige oorlog. Het betrof vooral afzonderlijke huizen. De narigheid begon toen Alva in 1567 Bergen op Zoom bezette. Vele inwoners zijn sindsdien weggetrokken, zodat heel wat huizen leeg en onbeheerd kwamen te staan. Deze leegstaande huizen werden door de slechtbetaalde en miltzieke soldaten niet ongemoeid gelaten ²²⁸). Ook nadat Bergen op Zoom in 1577 was overgegaan naar de zijde van de Staten Generaal, bleef het onrustig door herhaaldelijke oproeren en muiterijen van de ingekwartierde soldaten. Een dieptepunt vormde het beleg van 1588. Ten behoeve van de verdedigingswerken werden materialen uit leegstaande huizen gesloopt. Ook werd hout gebruikt als brandhout en lood voor kogels. Ooggetuige-verslaggever predikant Jacobus Baselis de Jonghe vertelt in zijn boek "De belegeringhe van Berghen op ten Zoom" dat over 500 huizen verwoest zijn ²²⁹). Van de uitgebreide voorsteden is in 1588 niets meer over. Er zijn nog ongeveer 1000 huizen bewoonbaar, waarvan een flink deel danig aan onderhoud toe was ²³⁰).

²²⁸ Th. A. Boeree, *Grepes uit de geschiedenis van Bergen op Zoom*, (Bergen op Zoom 1937), 3 – 6.

²²⁹ Jac. Baselis, *De Belegeringbe van Bergen op ten Zoom*, 13.

²³⁰ *Ibidem*.

44. Valkenburg - 1600 - Noordzijde Haven 60.

45. Het Scheurkussen - 1628 - Grote Markt 14.

HERSTEL

Na 1588 kwam het herstel langzaam op gang. Bij het stadsbestuur stroomden verzoeken binnen om bij te dragen in de herstelkosten. Dit werd in vele gevallen gehonoreerd, zij het dat de bijdragen verhoudingsgewijs gering waren. Uit de bewaard gebleven stadsrekeningen met bijlagen en de gebundelde verzoekschriften en beschikkingen hierop, is een aardig beeld te verkrijgen van de bouwactiviteit tot ca. 1640 ²³¹). Dit varieerde jaarlijks van vijf tot twintig gehonoreerde verzoeken om een "recompense voor

²³¹ stadsrekeningen en bijlagen van 1600-1640; klappers op de rekenen 1570-1696 en 1589-1600; inventaris van de geestelijke goederen, notariële archieven inv. nr. 5.

loffelijcke timmeringhe". Alvorens een tegemoetkoming te verlenen, werd de verbouwing of nieuwbouw geïnspecteerd, teneinde vast te stellen of het een en ander fraai oogde ²³²). In 1628 werd eveneens bepaald dat de nieuw te bouwen huizen van toiletgelegenheid voorzien dienden te zijn ²³³).

Na 1640 luwde de bouwwoede. Opvallend is wel dat tijdens het beleg van 1622 onverminderd werd doorgebouwd en gesubsidiëerd ²³⁴).

Bijgaande kaart geeft een beeld van de herstellingen voorzover ze uit diverse archiefbronnen zijn nagegaan. Gezien de hiaten in de stadsrekeningen moeten er minstens 150 huizen aan toegevoegd worden. Al met al ruim 500 huizen, ofwel eenderde van de stad. Het grootste gedeelte hiervan betreft nieuwbouw. Gevels en daken maken slechts een klein deel uit van de totale bouwactiviteit in die periode (ca. 15 %). Van een 60-tal huizen zijn gegevens bekend over verwoestingen, waarbij vaak niet meer dan de stenen zijmuren overeind waren blijven staan ²³⁵). Het merendeel hiervan is nadien weer opgebouwd. In een aantal gevallen worden de werkzaamheden slechts summier omschreven als "timmeringhe", wat kan variëren van herstelwerkzaamheden tot de bouw van een compleet nieuw huis.

De verzoekschriften bevatten vaak omschrijvingen van de uitgevoerde werkzaamheden. Soms wordt er in vermeld dat eerst

²³² Ibidem.

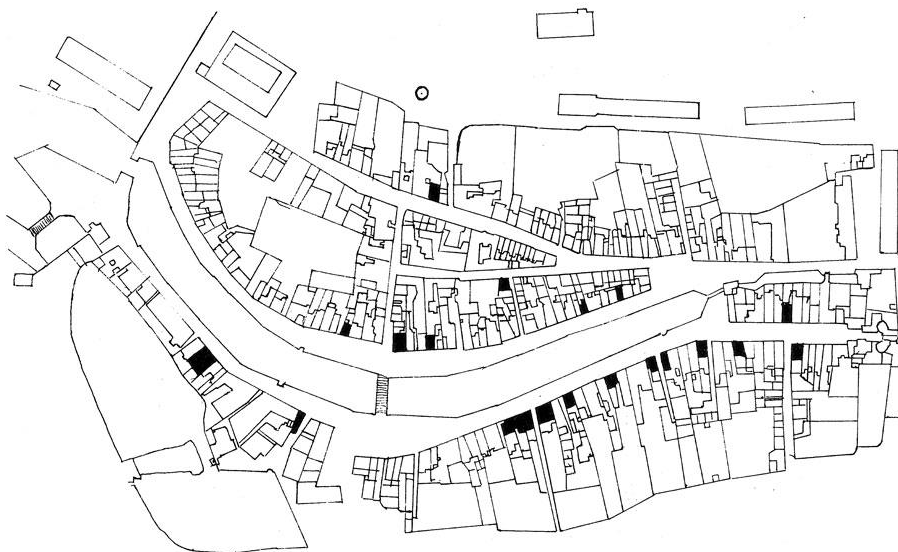
²³³ resoluties van de magistraat 1628 en 1629.

²³⁴ bijlagen van de stadsrekening 1622.

²³⁵ klappers op de rekenen 1589-1600

een bouwvallig huis of dito houten gevel is afgebroken. Een andere keer is er sprake van een leeg erf. Het nieuwe huis of de nieuwe (stenen) gevel wordt uitgebreid geprezen als een verfraaiing van de straat en daarmee van de hele stad. Ook wordt vermeld dat kosten nog moeite gespaard zijn om het huis te bouwen ²³⁶).

Van de huizen en gevels die toen gebouwd zijn, zijn er nog enkele herkenbaar bewaard gebleven. Bijgaande foto's laten er enkele zien, waarvan het bouwjaar bekend is. Een deel van de toen gebouwde huizen is in de loop der tijd gesneuveld, een deel in latere eeuwen dusdanig gewijzigd dat de 17de eeuwse elementen pas bij nader onderzoek tevoorschijn komen. Zo is er nog heel wat schoons verborgen in Bergen op Zoom.

47. In de periode 1588-1640 gebouwde huizen, in zwart aangegeven op de kadasterkaart van 1832; Havenkwartier.

²³⁶ bijlagen van de stadsrekeningen 1605-1640.

46. In de periode 1588-1640 gebouwde huizen, in zwart aangegeven op de kadasterkaart van 1832; Stadscentrum.

BIJLAGE. OVERZICHT VAN DE BOUWACTIVITEITEN 1588-1640.

straat	nieuwbouw	gevel en/of dak	'timmeringhe' diversen	geruïneerd
St.Antoniusstraat	7	4		
Blauwehandstraat	5		6	5
Bosstraat	3	2	4	2
Dubbelstraat/ Potteriekies	15	2	1	
Engelsestraat/ Coeveringepoort	4	1	3	2
Fortuinstraat	2	3		1
Grote Markt	7	2	3	
Haven-Noord	6	2		
Haven-zuid	8	2	8	
Haven-diversen	9		6	5
Hof straat	2			
Hoogstraat	5		5	5
HuyBergsestraat e.o.	1		1	3
Kerkstraat + Kerkhof (Parade)	1		1	3
Klaverstraat	4			
Koevoetstraat	8		1	
Korenmarkt	4			2
Korenmarktstraat (Korenbeursstraat)	1			
Kortemeestraat	1		1	
Kremerstraat	2	3		
Lievevrouwestraat	4	6	7	1

straat	nieuwbouw	gevel en/of dak	'timmeringhe' diversen	geruïneerd
t.o. Minderbroeders (Goudenbloemstraat)	4	1		1
Moeregrebstraat + Nieuwe Markt	12		4	2
Molstraat	4			2
Mosselstraat	1			1
Nieuwstraat	3			
Potterstraat	12	1		2
Rozemarijnstraat				4
Rijkebuurtstraat	2		2	
Schoolstraat	10	1		1
Steenbergsestraat	8	1	2	1
Vismarkt e.o.	5	1		7
Vuilbeke (Past. Lancrietstraat)	2		1	
Wouwsestraat	5	3	2	1
Wijngaardstraat	4	2		
Zuidmolenstraat	II			
Zuivelstraat + -plein	6	6	7	8
Cromwielstraat				
Diversen	32	5	16	5

AANTEKENINGEN

Gegevens ontleend aan het gemeente-archief Bergen op Zoom,
stadsarchief tot 1810.

DE WEERSPIEGELING VAN DE VESTINGFUNCTIE VAN HET

18^e EEUWSE BERGEN OP ZOOM

OP DE LOTGEVALLEN VAN DE WEZEN

door W.H.M. Donker

De vestingfunctie van Bergen op Zoom werkte door in vrijwel alle geledingen van de samenleving. Een van de meest kwetsbare was wel die van het weeshuis, dat vooral in de tijden van oorlogen en sterften gevuld werd met veel - vaak onvermogene - mee-eters. De oorlogstoestand bracht soms voedselschaarste met zich mede, leidde tot verplaatsing van de wezen, daarna tot financiële moeilijkheden en een toename van het aantal wezen door het sterven of vertrekken van soldaten. Ook in vreedstijd waren er soms spanningen tussen burgerij en leger over het ronselen van wezen voor de krijgsdienst. Aan deze aspecten zal hierna aandacht worden besteed.

VOEDSELSCHAARSTE

Van de oorlogen die ten tijde van de Republiek der Verenigde Nederlanden in Europa gevoerd werden, was de Oostenrijkse successieoorlog 1740-1748 voor Bergen op Zoom en het weeshuis het meest funest. Niet alleen de oorlog, die pas in april 1747 de grenzen van de Republiek zou overschrijden, maar ook misoogst en veepest maakten het leven in deze jaren zwaar.

Het jaar 1740 was een schaarstejaar. Door de slechte weersomstandigheden was de oogst zeer klein. De roggeprijs steeg in de Zuidelijke Nederlanden met 50 à 100%, in Amsterdam op de beurs met 70% ²³⁷). De graanprijzen die het Bergse weeshuis betaalde stegen van 420 gld. in 1739 tot 594 gld. in 1741. Helaas is de hoeveelheid aangekochte graan niet bekend ²³⁸).

Daarbij kwam, zo schreven de regenten, dat: "de here God ons land sinds 1739 en 1740 straft met die bittere alvernielende sterfte onder het rundvee". Hierdoor werd per jaar 176 gld. gemiddeld meer betaald voor boter en 356 gld. gemiddeld meer voor kaas over de periode 1739-1745 in vergelijking met de voorafgaande jaren²³⁹). De prijzen voor vlees en kaarsen stegen met circa 50% ²⁴⁰). Het is opmerkelijk dat de grote veepest die volgens Faber eerst in de herfst van 1744 Nederland vanuit het oosten bereikte, ten gevolge van het terugtrekken van de Franse legers tijdens de Oostenrijkse successieoorlog, in ieder geval West-Brabant al vier of vijf jaar eerder getroffen heeft ²⁴¹).

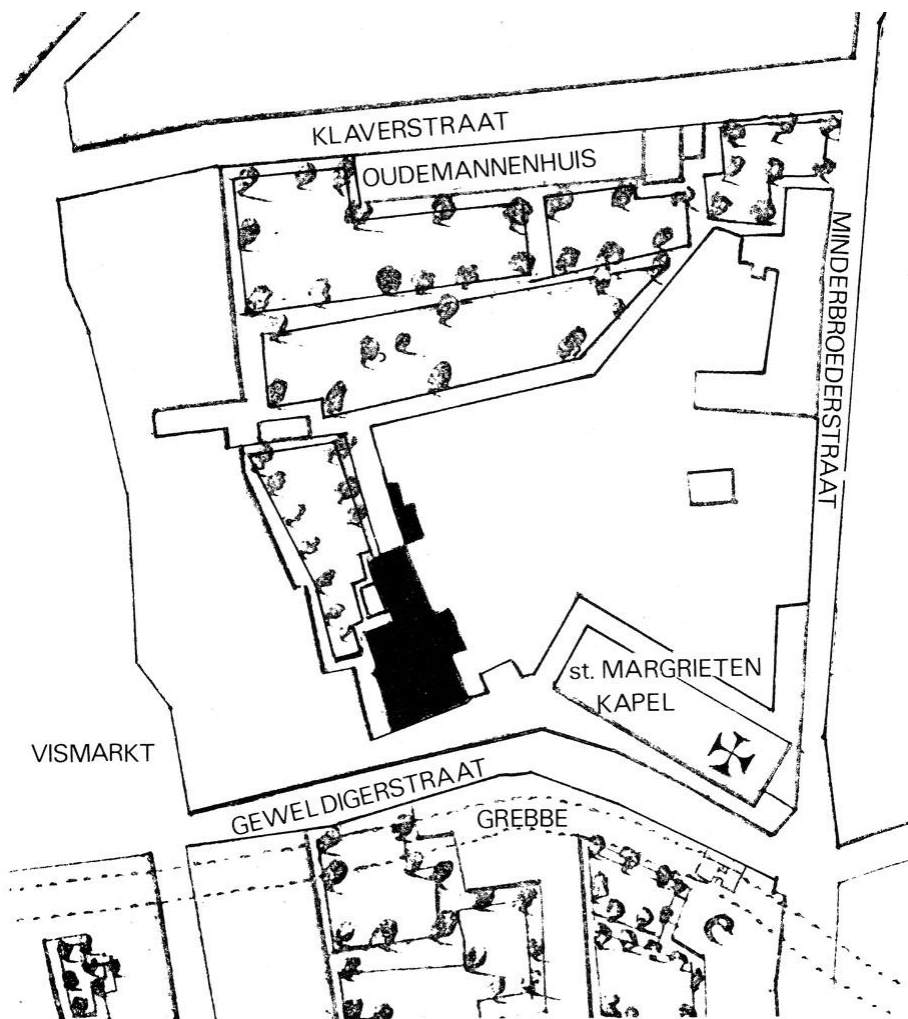
²³⁷ Gisèle M.A. Jongbloet- van Houtte, "De hongersnood van 1740" in: Spiegel Historiae I 3 (1966), 157.

²³⁸ SA inv. nr. 807f; 807h, rekeningen over de jaren 1739 en 1741.

²³⁹ WA inv. nr. 2 res. 3 maart 1747.

²⁴⁰ WA inv. nr. 1 res. 2 mei 1736, 1 mei 1737, 6 mei 1738.

²⁴¹ WA inv. nr. 2 res. 29 april 1739, 8 juni 1740, 24 april 1741, 2 april 1745.

48. Situatie van het oude weeshuis, in zwart aangegeven op de kaart van Bergen op Zoom c. 1750. Gemeentemuseum BoZ, bruikleen gemeentearchief

De gevolgen van de voedselcrisis van 1740 voor het weeshuis waren, dat de binnenvader tot nader order geen candijsuiker, verse boter en witte bomolie voor het huishouden mocht gebruiken ²⁴²).

In 1746 was de crisis tot zulk een hoogte gekomen, dat om te bezuinigen zelfs geen kaas meer ingekocht werd. Als substituut werd de minder in prijs gestegen boter aangewend. Ook kregen de weeskinderen geen gerstebrood meer. De regenten wilden dit de wezen dubbel vergoeden als de tijden zich gunstig zouden ontwikkelen ²⁴³). Een andere bezuinigingsmaatregel, die echter weinig hout zou snijden, was het niet meer ter beschikking stellen van timmergereedschap aan de weesjongens, die tot timmerman opgeleid wilden worden. Zij moesten dit maar bekostigen uit hun "speelgeld", dat zij overvloedig van hun bazen zouden krijgen ²⁴⁴). Hier tastten de regenten door de nood gedwongen enkele kinderen aan in hun recht op zakgeld.

EVACUATIE

Maar de tijden verbeterden zich niet. In 1744 bezetten de Fransen een half dozijn belangrijke vestingen van de barrière in de Zuidelijke Nederlanden. In mei 1745 leed een voornamelijk Nederlandse strijdmacht o.l. v. de hertog van Cumberland te Fontenoy een ernstige nederlaag tegen de Fransen aangevoerd door Maurits van

²⁴² J.A. Faber, "De veepest in de 18e eeuw", in: Spiegel Historiae 1 2 (1966), 69. WA inv. nr. 2 res. 4 jan. 1740.

²⁴³ WA inv. nr. 2, res. 17 aug. 1746 en 3 maart 1747.

²⁴⁴ WA inv. nr. 2, res. 2 mei 1746.

Saksen, waardoor de overige barrièrevestingen de een na de ander in Franse handen vielen. Hoewel de republiek nu naar vrede streefde, lukte dit niet door allerlei internationale omstandigheden.

Op 17 april 1747 berichtte de Franse agent Chiquet aan de Staten-Generaal, dat de koning van Frankrijk niet langer hun grondgebied kon ontzien. Dezelfde dag nog werd Zeeuws-Vlaanderen aangevallen, dat in mei geheel verloren ging.

Op 2 juli 1747 stonden Cumberland en Maurits van Saksen weer tegenover elkaar en weer verloor Cumberland de slag, nu bij Lafeld bij Maastricht. Maastricht werd ogenblikkelijk belegerd. Een onderbevelhebber van Maurits van Saksen sloeg het beleg voor Bergen op Zoom op 12 juli 1747 ²⁴⁵).

Het beleg betekende niet, dat de stad volledig ingesloten was. Via de goed beschermde haven bleef de verbinding met de Oosterschelde open en door de verdedigingslinie ten N.O. van de stad in de richting van Steenberghe werd het platteland ten Noorden van de stad beschermd.

Op de 14e juli werden de weeskinderen per schip naar Middelburg afgevoerd, waar zij 68 in getal op de 17^e aankwamen en door de diaconie en de regenten van de weeskinderen werden opgenomen. Deze vroegen ogenblikkelijk in een brief, waarin zij mededeelden dat de kinderen goed aangekomen waren, om toezending van het werkmateriaal van de meisjes om haar het werk o.l.v. haar "werkmatrassen" voort te laten zetten. De meisjes konden dan weer

²⁴⁵ J. Kramer, "De grote Europese mogendheid, 1697-1748", in: De Algemene Geschiedenis der Nederlanden, deel VII, hoofdstuk 9, Utrecht 1949-1958. 354-357.

meteen aan de slag ²⁴⁶). Op de 27 juli arriveerden nog twee wezen uit Bergen op Zoom in Middelburg ²⁴⁷).

In totaal dus 70 kinderen, terwijl er op 3 maart van hetzelfde jaar er slechts 50 waren ²⁴⁸). Vanwaar deze snelle toename van 20 kinderen? Heeft misschien een detachement van het Bergse garnizoen meegestreden in de slag bij Lafeld?

Behalve uit Bergen op Zoom waren er al zeven weeskinderen uit Sluis in Zeeuws-Vlaanderen in Middelburg ondergebracht. Op 20 en 27 september (na de val van Bergen op Zoom op 16 september) kwamen uit het nu aanzienlijk minder verdedigbare Tholen 29 wezen en nog eens 3 in oktober ²⁴⁹). Onder de wezen uit Tholen bevonden zich ook de weeskinderen van het fort Lillo bij Antwerpen, die in juli naar Tholen uitgeweken waren ²⁵⁰).

Zo ziet men een algemene vlucht van wezen uit bedreigde steden, waarschijnlijk ingegeven uit overwegingen van militaire aard. Immers weeskinderen zouden de voedselvoorraden van de stad doen slinken, zouden niet tot de defensie van de stad kunnen bijdragen en hun weeshuis zou uitstekend kunnen dienen als kwartier voor de versterkingen die gezonden werden. Wij zien dan ook dat, toen de Engelsen op 30 juli 1809 met een invasieleger van 160 schepen en 38.000 man op Walcheren landden, met het doel om Antwerpen te

²⁴⁶ WA inv. nr. 2, res. 1749 (ongedateerd), 70.

²⁴⁷ A.G.M. inv. nr. 1481, 97.

²⁴⁸ zie noot 239.

²⁴⁹ W.J. Zip, Het armweeshuis te Middelburg, 1572-1812, Middelburg 1861, 17.

²⁵⁰ R.S.Z. 1747 res. 20 juli 1747, 647, 648.

veroveren ²⁵¹) de 22 Bergse wezen op 22 augustus naar 's-Hertogenbosch reisden, waar zij bleven tot het gevaar geweken was ²⁵²). Het moet derhalve een gebruikelijke tactiek geweest zijn om wezen te evacueren.

Nog tijdens het beleg van 1747 stelden de Staten van Holland zich garant voor het onderhoud van de wezen uit Brabant in geval men in Bergen op Zoom en Lillo niet in staat zou zijn de rekeningen te voldoen ²⁵³).

49. Vogelvlucht van het oude weeshuis. Detail van de (replica) maquette van Bergen op Zoom, c. 1750. (Origineel in Parijs, Musée des Plans Reliefs)

²⁵¹ I. Schöffer, "Het koninkrijk Holland, 1806-1810", in: De Algemene Geschiedenis der Nederlanden, deel IX, hoofdstuk 3, Utrecht 1949-1958. 97,98.

²⁵² WA. inv. nr. 5 res. 21 aug. 1809 en 22 aug. 1809. Gemeentearchief 's-Hertogenbosch inv. nr. 28 rek. 1009.57.

²⁵³ zie noot 250 en noot 247.

FINANCIELE MOEILIJKHEDEN

De Fransen, die hun militaire successen in de Oostenrijkse successieoorlog niet uitbuiten, verlieten op 7 december 1748, dus 50 dagen na de vrede van Aken, 18 oktober 1748, de grotendeels verwoeste en geplunderde stad ²⁵⁴). Het weeshuis was geheel leeggeroofd, maar het gebouw bevond zich nog in een redelijke staat. Het werd dan ook in 1749 gebruikt om er Staatse troepen in te legeren ²⁵⁵).

De inkomsten uit de verhuur van rouwmantels en baarkleden en uit het luiden van klokken (de kerktoeren was uitgebrand) moest het weeshuis nu derven ²⁵⁶). Hoe zou bovendien de rente van de uitgeleende kapitalen geïnd kunnen worden, aangezien verschillende particulieren door de oorlog geruïneerd waren en de stadsfinanciën in een deplorabele toestand verkeerden? ²⁵⁷). Naar aanleiding van de memorieposten op de rekening van 1752 schreven de regenten dat zij het geld niet hadden kunnen innen, "ter oosaken van de soberen staet derzelver (de stad) finantien" en omdat de particulieren door de oorlog verarmd waren. Zij waren na een korte opleving van de economische bedrijvigheid in de stad door de herstelwerkzaamheden weer in 'neeringloze tijden" terecht gekomen door de vermindering van het garnizoen ²⁵⁸).

²⁵⁴ C.F.J. Slootmans, *De stad der markiezen*, Amsterdam 1949. 71.

²⁵⁵ GABoZ. inv. nr. 380, stadsrek. 1749, 135.

²⁵⁶ WA. inv. nr. 2, 71.

²⁵⁷ WA. inv. nr. 2, res. 5 maart 1750.

²⁵⁸ WA. inv. nr. 2, res. 30 aug. 1753, 12 sept. 1753 en 24 sept. 1753.

Het was zonneklaar dat de Bergse wezen niet, zoals die van Tholen terstond naar hun oude woonoord teruggebracht konden worden, zodat de regenten de diaconie van Middelburg verzochten voorlopig voor hen te blijven zorgen ²⁵⁹). Om hun terugkeer mogelijk te maken zou zeer veel extra-hulp nodig zijn, zo meende de Raad van State op 15 januari 1749, zou men de wezen moeten verdelen over weeshuizen in de Republiek, zodat men in Bergen op Zoom zelf langzamerhand opnieuw zou kunnen beginnen ²⁶⁰). Het aantal wezen zou door de grote armoede in de stad in tamelijk korte tijd toch weer snel toenemen naar het oordeel van de regenten ²⁶¹). In december 1748 droegen zij al weer de zorg voor 8 jongens en 3 meisjes ²⁶²). Beide mogelijkheden gaf de Raad van State in de vorm van een voorstel over aan de Staten-Generaal ²⁶³). De Staten van Overijssel wilden zich wel met drie wezen "beswaren". De Staten van Holland en West-Friesland stelden een verdeling voor op basis van de quoten, die elke provincie in de lasten van de Unie betaalde, mits de andere provincies hiermee accoord gingen. Zij stelden eenzelfde verdeling voor voor de 1188 ponden Vlaams, die de Bergse wezen aan onkosten met zich meegebracht hadden van 17 juli 1747 t/m 17 februari 1749 ²⁶⁴).

²⁵⁹ zie noot 256.

²⁶⁰ R.A.H. Coll. R.A.M. inv. nr. 360. res. 15 jan. 1749. 98-104.

²⁶¹ WA. inv. nr. 2, res. 5 febr. 1749.

²⁶² WA. inv. nr. 2, res. 28 nov. 1749.

²⁶³ R.S.Z. 1749, res. 11 febr. 1749, 55,56.

²⁶⁴ R.S.Z. 1749, res. 6 maart 1749, 127, 128.

Van het verdelingsplan kwam echter niets terecht ²⁶⁵). De rekening voor het verzorgen van de Bergse wezen à 12 pond Vlaams per jaar ²⁶⁶) tot 15 april 1750 ²⁶⁷) werden voldaan uit de landelijke collecte die op 16 juni ten bate van Bergen op Zoom en Sas van Gent gehouden werd ²⁶⁸). Om meer precies te zijn, moet meegedeeld worden dat de generale collecte te Middelburg 2084.3.8. Vlaams pond opbracht en dat dit bedrag niet overgemaakt werd naar de Heer Ontfanger-generaal van de Provincie, maar aangewend werd voor het onderhoud van de Bergse wezen ²⁶⁹). Dit komt overeen, op 200 pond Vlaams na, met de kosten voor 70 Bergse wezen voor de tijd van 2½ jaar verblijf te Middelburg (1 pond Vlaams is 6 gld.).

Het middel om het weeshuis weer op de been te helpen was een sterke financiële injectie. Allereerst betaalde de Raad van State 1500 gulden schadevergoeding voor het in 1745 afgebrande oude weeshuis ²⁷⁰). Met dit geld werden 64 rouwmantels aangekocht die het weeshuis verhuurde bij begrafenissen ²⁷¹). Vervolgens werd uit de opbrengst van de landelijke collecte 30.000 gulden afgezonderd die in negotiatie, dat wil zeggen in een staatslening groot anderhalf miljoen gulden belegd werden en waarvoor het weeshuis jaarlijks

²⁶⁵ R.S.Z. 1750, res. 26 febr. 1750, 10,11.

²⁶⁶ R.S.Z. 1749, res. 24 febr. 1749, 89,90.

²⁶⁷ zie noot 247.

²⁶⁸ R.S.Z. 1750, res. 8 mei 1750, 130, 131 en res. 17 sept. 1750, 276. R.S.Z. 1751, res. 26 maart 1751, 94,95.

²⁶⁹ H.M. Kestelo, De stadsrekeningen van Middelburg IX, 1700-1810, Middelburg 1910. 181.

²⁷⁰ zie noot 260.

²⁷¹ zie noot 257.

een rente van 4% zou opstrijken. In 1754 werd de rente geconverteerd tot 3% ²⁷²). Tenslotte ontving het weeshuis uit dezelfde collecte 6000 gulden om opnieuw meubilair, servies, keukengerei etc. aan te schaffen. De enige verplichting, die uit deze schenkingen voortvloeide, was, dat de rentmeester jaarlijks een financieel verslag met vermelding van het aantal kinderen aan de gecommitteerde van de Raad van State moest overgeven, wanneer deze op zijn inspectiereis de stad aandeed ²⁷³).

De dank van de regenten van het weeshuis werd in een brief aan de Raad van State uitvoerig tot uitdrukking gebracht ²⁷⁴). In de loop van de maand april 1750 kwamen de jongens en de meisjes met drie verschillende schepen uit hun Middelburgse ballingschap in Bergen op Zoom terug, waarbij het geslacht bepaalde op welk schip men vervoerd werd ²⁷⁵). Aan tien bewogen jaren was een einde gekomen.

SOLDATENWEZEN

Het aantal wezen dat afkomstig was uit het militaire milieu vormde in de vestingstad een aanzienlijk deel van de weeshuisbevolking. In 1754 schreven de regenten aan de Raad van State, dat zij zeer vele kinderen hebben, " ... waarvan verre het grootste gedeelte is van militaire die hier binnen dese stad in garnisoen leggende zijn overleden ... " ²⁷⁶) en in 1784 betoogden zij: " ... en wat heeft men

²⁷² SA inv. nr. 807 rek 1754.

²⁷³ WA. inv. nr. 2, res. 20 nov. 1749.

²⁷⁴ zie noot 262.

²⁷⁵ WA. inv. nr. 2, res. 3 april 1750.

²⁷⁶ WA. inv. nr. 2, res. 28 okt. 1754.

niet te wagten van het nambreusen garnisoen, dat we tegenwoordig in de stad hebben: want men rekent dat er ordinair van de vijf kinders, die er in het weeshuys zijn drie van militairen zijn ... " ²⁷⁷) m.a.w. 60% van de kinderen zou afkomstig zijn van soldaten. Aan de hand van het opnameregister is de waarheid van de laatste bewering gemakkelijk na te gaan, tenzij het register onvolledig is.

Het percentage soldatenkinderen t.o.v. burgerwezen per decade	
Decade	% kinderen van soldaten
Juni 1750-1760	ruim 25%
1761-1770	ruim 40%
1771-1780	#) ruim 50%
1781-1790	20%
1791-1800	30%
#) van de 34 kinderen van deze decade waren 16 buiten Bergen op Zoom geboren, meestal kinderen van soldaten.	

De regenten hebben derhalve wat overdreven. Over de periode juni 1750-1800 waren 50 van de 147 opgenomen kinderen, dus ruim 1/3 van de weeshuisbevolking zonen en dochters van soldaten. Dit betekent op 2 burgerwezen 1 soldatenkind.

De verhouding tussen burger en militair in Bergen op Zoom was afhankelijk van de politieke en strategische situatie van het moment. Tegenover een statische stadsbevolking, die in de eerste helft van de 18e eeuw 7000 à 8000 zielen telde, maar na de val van de stad in 1747 slechts omstreeks 1760 ± 6000 en omstreeks 1780 nog geen

²⁷⁷ WA. inv. nr. 3, res. 9 febr. 1784.

5000 inwoners telde, stond een variabele garnizoensbezetting. In 1740 bestond het garnizoen uit 2600 man, d.w.z. één soldaat op drie burgers, in 1799 was het garnizoen 1203 man sterk, d.w.z. één soldaat tegenover vier burgers. In oorlogstijd lag de sterkte tussen de 7000 en 13.000 man, in 1747 bevond zich zelfs een leger van 36.000 man Staatse troepen in en om de stad ²⁷⁸).

De relatie tussen het garnizoen enerzijds en het weeshuis en de diaconale armenzorg anderzijds was zo belangrijk, dat de magistraat zich regelmatig met beide moest bemoeien. In 1692 en 1714 vaardigde het stadsbestuur een publicatie uit op verzoek van de diakenen, die er over geklaagd hadden, dat vele soldaten hun vrouwen en kinderen in de steek lieten, wanneer zij in andere garnizoenen dienst moesten doen. Daarom kondigde de magistraat een verblijfsverbod voor deze vrouwen en kinderen af, wanneer man en vader van garnizoen veranderde ²⁷⁹). Toen in 1783 de manschappen van luitenant-generaal van Randwijk vele echtgenoten en kinderen hadden achtergelaten tot aanzienlijk nadeel van de armenkas, richtte de vroedschap het verzoek tot de gouverneur van

²⁷⁸ Hedendaagse Historie of Tegenwoordige Staat van alle volkeren, XII De generaliteitslanden, Amsterdam 1740. 169, 170.

J. Wagenaar, Beschrijving der stad Bergen op Zoom, Amsterdam 1780.3.

H.F.J. .M. van den Eerenbeemt, Streven naar sociale verbeffing in een statische stad. Nijmegen 1963. 15.

E. Härtel, Bergen op Zoom. Proeve van een sociaal-geografische stadsanalyse. Terborg 1961. 33,41.

²⁷⁹ SA. inv. nr. 150, res. 27 nov. 1692 en res. 7 aug. 1719.

de stad om te bevelen, dat de uittrekkende bataillons ook hun vrouwen en kinderen zouden meenemen ²⁸⁰).

Een ander regelmatig terugkerende publicatie was gericht tegen die burgers, die huisvesting verleenden aan kinderen van soldaten, welke niet tot het garnizoen behoorden. Deze kinderen zouden, wanneer zij ouderloos werden, ten laste komen van de verhuurder, omdat zij volgens het reglement niet in het weeshuis opgenomen konden worden ²⁸¹).

Hoezeer ook de leiding van het weeshuis gekant was tegen het opnemen van kinderen van soldaten, die elders gestorven waren, zeker wanneer zij niet tot het Bergse garnizoen behoorden, een enkele maal moest zij zwichten voor de verlangens van de Raad van State, die echter wel oog had voor de noden van het weeshuis. In 1731 schonk de Raad van State 500 gulden aan het weeshuis om de vier kinderen van een te Bergen op Zoom geboren soldaat, die na 20 jaar dienst te Venlo gestorven was, in het weeshuis onder te brengen, omdat er in Venlo geen gereformeerde instelling was, die hen kon opvoeden ²⁸²). In 1754 beval de Raad van State vier kinderen op te nemen, van wie de Roomse moeder nog leefde en de vader te Doornik was overleden, omdat de "armkist" van het regiment van generaal-majoor Stewart uitgeput was, en om hen niet aan het

²⁸⁰ SA. inv. nr. 111, res. 10 juni 1783.

²⁸¹ SA. inv. nr. 150, res. 11 dec. 1711.

²⁸² SA. inv. nr. 72, res. 6 nov. 1731.

"Pausdom" over te leveren ²⁸³). Opmerkelijk is deze armenzorg binnen het leger.

In 1768 ontstond een zeer gevaarlijke situatie in dit opzicht, toen de Raad van State aan de regenten van het Weeshuis vroeg, hoeveel soldatenkinderen zij zouden kunnen opnemen, van die militairen die overleden waren in de barrièresteden in de Zuidelijke Nederlanden ²⁸⁴).

De regenten verklaarden zich weliswaar tegen dit voorstel, omdat zij het reglementair niet juist achtten, overbevolking in het weeshuis vreesden en bang waren te weinig alimentatie te krijgen, maar zij durfden de Raad van State niet te weigeren, uit vrees dat deze de jaarlijkse 900 gulden rente zou intrekken. Deze som had de Raad van State het weeshuis jaarlijks toegezegd na de verwoesting van de stad in 1747 tot onderhoud van het weeshuis.

De regenten wilden dat er in ieder geval ruimte bleef voor kinderen van ingezetenen en verlangden voldoende ondersteuning voor de hen toe te zenden kinderen, becijferend, dat elk kind per week 1½ gulden kostte ²⁸⁵). De Raad van State moet op zijn voornemen teruggekomen zijn; in het opnameregister komen nergens de namen van kinderen uit barrièresteden afkomstig voor ²⁸⁶).

²⁸³ R.A.H. Coli. R.A.M. inv. nr. 375, res. 23 okt. 1754, 475,476.

SA. inv. nr. 88, res. 31 okt. 1754

WA. inv. nr. 2, res. 28 okt. 1754

²⁸⁴ R.A.H. Coll. R.A.M. inv. nr. 401, res. 10 maart 1768, 77. WA. inv. nr. 2, res. 21 maart 1768.

²⁸⁵ WA. inv. nr. 2, res. 23 maart 1768 en 30 maart 1768.

²⁸⁶ WA. inv. nr. 289.

HET WEESHUIS EN HET LEGER

Ook in een ander verband was het leger een bron van voortdurende moeilijkheden. Het kwam herhaaldelijk voor dat weesjongens zonder verlof van de regenten dienst namen bij het leger. De regenten beklagden zich dan bij de magistraat hierover en eisten dat het bestaande recht dat geen kinderen zonder hun voorkennis in het leger opgenomen zouden worden, onverkort gehandhaafd zou blijven ²⁸⁷). In het begin van de 18^e eeuw deden de regenten echter niet veel moeite om hen in het weeshuis terug te krijgen, waarschijnlijk omdat het weeshuis toch al overvol was ²⁸⁸).

Toen in 1762 de regenten wederom voor hun recht opkwamen, kregen zij de kous op de kop. Twee jongens van 20 en 22 jaar hadden dienst genomen in het garnizoen Breda. Omdat eenzelfde feit zich ook een jaar eerder had voorgedaan, vreesden de regenten voor herhaling. De kolonel van het regiment Schotten te Breda weigerde de jongens terug te sturen, omdat zij vrijwillig dienst genomen hadden. De auditeur militair Roggeveen te Bergen op Zoom tot wie de regenten zich toen wendden, verwees naar een "legerorder" van 13 juni 1761 van de plaatsvervangend kapitein-generaal van het Staatse Leger, Van Brunswijk-Wolfenbüttel. Deze was uitgevaardigd naar aanleiding van het vrijwillig in dienst treden van enige Bredase weesjongens. In deze "legerorder" was vastgelegd dat weeskinderen en kinderen van burgers op dezelfde voet behandeld zouden worden. Dat wil zeggen dat men kinderen beneden de leeftijd van achttien

²⁸⁷ WA. inv. nr. 1, res. 29 sept. 1705.

²⁸⁸ WA. inv. nr. I, res. 21 febr. 1707 en 22 juli 1707.

jaar op verzoek van de regenten uit de dienst zou ontslaan. De Raad van State, als hoogste instantie, tot wie de regenten zich richtten, wees het verzoek eveneens af onder verwijzing naar de resolutie van 19 april 1743, toen de magistraat van Sluis met hetzelfde probleem geconfronteerd werd ²⁸⁹).

Omgekeerd stonden ook regenten van andere weeshuizen machteloos, toen b.v. zes weesjongens uit Dordrecht zich aangesloten hadden bij een detachement te Bergen op Zoom. De gouverneur van deze stad liet de jongens de normale dienstdienst volbrengen, met als voornaamste overweging dat het uitrusten van soldaten een kostbare zaak was en men er niet voor voelde "eendagssoldaten" te kleden ²⁹⁰).

Toen het tegen het einde van de 18^e eeuw steeds vaker voorkwam, dat Bergse weesjongens hun heil zochten in het leger, stonden de regenten na eerst gebruik gemaakt te hebben van hun recht ze terug te vorderen, hen wel toe in militaire dienst te gaan, omdat de jongens zelf dit zo graag wilden ²⁹¹), omdat zij voor geen ander beroep geschikt waren ²⁹²) of omdat zij recidivisten in het weglopen geworden waren ²⁹³).

²⁸⁹ WA. inv. nr. 2, res. 18 maart, 19 maart, 19 april en 26 april 1762.

R.A.H. Coll. R.A.M. inv. nr. 340, res. 19 aug. 1743, 305.

²⁹⁰ SA. inv. nr. 113, res. 21 maart en 22 maart 1785.

²⁹¹ WA. inv. nr. 3, res. 7 maart, 9 maart, 21 maart 1785.

²⁹² WA. inv. nr. 3, res. 11 april, 13 april, 14 april, 20 april 1790.

²⁹³ WA. inv. nr. 3, res. 5 april, 14 april en 2 mei 1791.

AANTEKENINGEN

Deze bijdrage is ontleend aan de doctoraal-scriptie "De Wezenzorg te Bergen op Zoom ten tijde van de Republiek der Verenigde Nederlanden", (manuscript) bij prof. Dr. P.H. Winkelman, R.K. Universiteit Nijmegen, 1967.

De heer W.A. van Ham van het gemeente-archief Bergen op Zoom was mij zeer behulpzaam bij de herziening van het notenapparaat, hetgeen noodzakelijk geworden was na de definitieve inventarisering van het archief van het stadswees- en armkinderhuis van Bergen op Zoom.

AFKORTINGEN:

A.G.M. = Archief van de godshuizen te Middelburg.

SA = gemeente-archief Bergen op Zoom.

R.A.H. Coll. R.A.M. = Rijksarchief te 's-Hertogenbosch. Collectie Rijksarchief
Manuscript van de Raad van State. rek + rekening over het jaar. ..

res. = resolutie(s) de dato ...

R.S.Z. = Resoluties van de Staten van Zeeland. WA + Archief van het stads wees-
en armkinderhuis te Bergen op Zoom, berustend in het gemeente-
archief te Bergen op Zoom.

125. BERGEN OP ZOOM: LA PORTE NOTRE-DAME

50. Gevangenpoort te Bergen op Zoom. Illustratie uit "*La Hollande à vol d'oiseau*". Staalgravure ca. 1882 Maxime Lalanne, 1827-1886

STEM - BILLET.

voor

G. Geyzen

wyk *A* n^o.

Ingevolge artikel 22 van het reglement, voor het bestuur dezer stad, gearresteerd bij ZIJNER MAJESTEITS besluit, in dato 4e. Januarij 1824, n. 112 Zal op den 30^{en} September 1833; een derde deel der kiezers aftreden bestaande uit de Heeren:

B. F. VERMEULEN.

P. J. SCHILLEMANS, (overleden)

A. A. ROELS.

A. S. VAN HAL.

J. ALDER.

J. VAN DORT

A. J. ALLEBES.

M. P. SMETS.

Zijnde gemelde Heeren weder verkiesbaar.

De kiezers welke als zoodanig blijven fungeren, zijn de Heeren:

P. J. CUTPERS.

J. F. DE BORT.

L. MOLENSCHOT.

A. VAN DYK.

P. J. CAMAUER,

A. BERBIERS.

A. J. G. MEGANCK.

N. HUART.

J. DRABBE.

J. VERGROESEN.

M. H. J. VAN SWIETEN.

~~J. A. AUWERS.~~

C. L. DE BERE.

J. J. VERLINDEN.

J. SMELTZER.

C. GUMPERTZ.

De ondergeteekende stembevoegde, in de gemeente van BERGEN OP ZOOM, stemd tot kiezers.

Voor de gewone aftreding, als mede ter voldoening aan het bepaalde bij Art. 20, van boven gemeld Reglement in plaats van J. A. AUWERS, deze stad verlaten hebbende, de volgende negen personen.

1. *den heer B. F. Vermeulen*

2. *" A. A. Roels*

3. *" A. S. Van Hal*

4. *" J. Altes*

5. *" J. Van Dort*

6. *Den heer J. Alder*

7. *" M. P. Smets*

8. *" J. Vergröesen*

9. *" A. Verkleef*

Bergen op Zoom, den 22 Augustus 1833.

Naamteekening van den Stemgerechtigden,

G. Geyzen

51. Stembiljet voor G. Geyzen, 1833.

RONDE KIESWET VAN 1850

TE BERGEN OP ZOOM

door Charles de Mooij

In dit artikel zal geprobeerd worden om de politieke situatie in het Bergen op Zoom van rond 1850 te schetsen, waarbij ook een overzicht van de jaren daarvoor niet overbodig lijkt. Rond 1850 was het in deze niet onbelangrijke stad waarschijnlijk redelijk goed wonen, bijna iedereen had er naar eigen zeggen werk, terwijl er vrij weinig vrouwen- en kinderarbeid voorkwam en het aantal schoolgaande kinderen groot was ²⁹⁴).

Was in Nederland de economische toestand echter niet bijzonder florissant ²⁹⁵), Bergen op Zoom werd bovendien nog ontwikkelingsmogelijkheden ontnomen door de vestingsfunctie die de stad al eeuwenlang vervulde. Met name ruimtelijke uitbreiding (onmisbaar voor grote en moderne ontwikkelingen op economisch gebied) was onmogelijk. Hier staat tegenover, dat de aanwezigheid van een garnizoen van betekenis was voor de plaatselijke welvaart door het extra inkomen dat het verschaftte ²⁹⁶).

²⁹⁴ A.J. Bruijs, Bergen op Zoom in 1850, uit sociaal-geografisch oogpunt bekeken, (manuscript) z.p. 1976, 54.

²⁹⁵ E.H. Kossmann, De Lage Landen 1780-1940, Amsterdam/Brussel 1976, 128.

²⁹⁶ E.G.H. Härtel, Bergen op Zoom. Proeve van een sociaal-geografische stadsanalyse, Terborg 1961, 56.

Om de veranderingen in het systeem van verkiezingen in het midden van de negentiende eeuw (een indirect gevolg van de revolutionaire gebeurtenissen in het Europa van 1848) beter uit te laten komen, wordt eerst een beschrijving gegeven van de bestuurlijke situatie waarmee de Bergse bevolking tot 1850/51 te maken had. De samenstelling van het kiezerskorps in 1850 en 1851, de verschillende stemmingen en de daaruit voortkomende uitslagen, tezamen met de opkomst van de kiesgerechtigden, nemen de belangrijkste plaats in dit artikel in. Het is namelijk op de eerste plaats de bedoeling om een overzicht te geven van de verkiezingen in 1850, waarbij getracht is aan de Bergse cijfers en percentages van dat jaar reliëf te geven, door ze te plaatsen tegenover die van andere plaatsen en jaren.

DE VERKIEZINGEN VÓÓR 1850

De stemgerechtigden in Nederland hadden voor 1848 slechts zeer indirect deel aan de verkiezing van personen op bestuurlijke niveaus. In Bergen op Zoom koos men de 24 leden van het kiezerscollege, die op hun beurt weer de nieuwe leden van de stedelijke raad (bestaande uit vijftien personen) kozen. De raadsleden benoemden de drie vertegenwoordigers van hun stad in de 45 man tellende Provinciale Staten van Noord-Brabant, welk lichaam volgens de grondwet van 1840 zeven van de 58 leden der Tweede Kamer koos. Deze bevoegdheid verloren de Provinciale Staten in 1848, maar zij kregen er in 1850 het benoemingsrecht van leden van de Eerste Kamer voor terug. Dit recht werd tot 1848 door de koning uitgeoefend.

Stemgerechtigd in Bergen op Zoom waren zij, die minstens een jaar in de stad woonden, 23 jaar of ouder waren, aan de verplichtingen voor de nationale militie voldaan hadden en die f 15,- of meer aan directe belastingen betaalden, de patentbelasting (een bedrijfsbelasting) uitgezonderd ²⁹⁷).

De vereisten om tot lid van het kiezerscollege oftewel (kiezer) te kunnen worden gekozen, waren de volgende. Men moest minstens zes jaar inwoner van de stad zijn of reeds drie jaar gehuwd zijn met een vrouw die er geboren was, men moest de leeftijd van 25 jaar bereikt hebben en stemgerechtigd zijn en bovendien moest men meer dan f 30,- aan directe rijksbelastingen betalen ²⁹⁸).

Om lid van de stedelijke raad te kunnen zijn, moest men minstens 25 jaar oud, tenminste zes jaar inwoner van de stad of drie jaar gehuwd zijn met een hier geboren vrouw en men moest het stemrecht bezitten ²⁹⁹).

De leden van het kiezerscollege werden voor negen jaar benoemd, terwijl om de drie jaar een derde gedeelte aftrad, dat weer voor een herbenoeming in aanmerking kon komen.

De bij de stemgerechtigden bezorgde stembiljetten bevatten de namen van de aftredende kiezers en die van de aanblijvende kiezers en een aantal nummers waarachter men zijn kandidaten kon invullen. Ook werd een lijst meegezonden waarop de namen vermeld

²⁹⁷ Reglement voor het bestuur der stad Bergen op Zoom, z.p. 1824, art. 2.

²⁹⁸ Reglement, art 23.

²⁹⁹ Reglement, art. 44.

waren van de verkiesbaren, die werd samengesteld volgens de hierboven genoemde normen ³⁰⁰).

De manier waarop men de stembiljetten invulde, zegt voldoende over de interesse van de stemgerechtigden in de verkiezingen: in 1833 werden van de 277 stembiljetten er 100 in het geheel niet ingevuld, terwijl op de meeste briefjes de namen van de aftredende kiezers klakkeloos (zelfs in dezelfde volgorde) waren overgeschreven. Personen die zelfs die moeite niet namen en die "De aftredenden op nieuw" en "Dezelfde" op hun biljet zetten of zelfs de acht kiezers invulden, die pas over drie jaar zouden aftreden, waren allerminst uitzonderingen ³⁰¹).

Alle leden van het kiezerscollege, die te Bergen op Zoom gekozen werden, behoorden tot die groepen van de grote burgerij, die Giele en van Oenen de "aanzienlijken en gegoeden" noemen. De groep van "gegoeden", waartoe academici, bankiers, welgestelde kooplieden, fabrikanten en ondernemers in het algemeen gerekend worden, was binnen het kiezerscollege veel sterker vertegenwoordigd dan die der aanzienlijken, waartoe regenten, patriciërs, adel en hoge staatsfunctionarissen volgens Giele en van Oenen behoren ³⁰²).

Van de 24 plaatsen in het kiezerscollege werden er steeds vijftien bezet door de leden van de stedelijke raad, terwijl de negen overige

³⁰⁰ Reglement, art. 12 en 22.

³⁰¹ GA BoZ, AHS inv. nr. 188 en 189.

³⁰² Jacques Giele en Gert Jan van Oenen, "De sociale structuur van de Nederlandse samenleving rond 1850" In: Mededelingenblad: orgaan van de nederlandse vereniging tot beoefening van de sociale geschiedenis XLV (1974), 24.

plaatsen werden bekleed door personen die ooit in de raad hadden gezeten of er in de toekomst nog in zouden komen. Daar de leden van de raad steeds uit het kiezerscollege voortkwamen ³⁰³), (slechts de van buiten de stad afkomstige, zeer omstreden burgemeester J .D. de Roock vormde hierop een uitzondering) is het vanzelfsprekend, dat de maatschappelijke laag waaruit zij afkomstig waren, dezelfde was.

De drie leden van de Provinciale Staten van Noord-Brabant namens de stad Bergen op Zoom, werden steeds door en uit de leden van de stedelijke raad gekozen, (de Brabantse steden vaardigden samen 21 statenleden af), terwijl zij om de twee jaar bij toerbeurt aftraden. Zij werden echter steeds bij de eerste stemming herkozen. Een uitzondering vormde het lid der Provinciale Staten en ex-raadslid H.J. van Swieten, die naar Steenberghe verhuisd was, maar uiteindelijk toch herbenoemd werd ³⁰⁴). In bijna 25 jaar werd slechts in vier gevallen van overlijden een nieuwe kandidaat gezocht, wat nu niet bepaald op de aanwezigheid van een levendige politiek wijst. Dat men in geval van vacatures echter allesbehalve eensgezind was, blijkt wel uit het feit, dat hiervoor steeds meerdere stemmingen vereist waren ³⁰⁵).

³⁰³ GA BoZ, NA inv. nr. 6-14.

³⁰⁴ GA BoZ, NA inv. nr. 12, 290-293.

³⁰⁵ GA BoZ, NA inv. nr. 9-12.

HET KIEZERSKORPS IN 1850

De regeling van het kiesrecht, zoals die in de zitting 1849-1850 in de Tweede Kamer werd behandeld, berustte wat de cijfers betrof op de kohieren van de directe belastingen. Volgens die kohieren zouden er in 1850 in Bergen op Zoom bij een census van *f* 26,- vermoedelijk 537 kiezers zijn op een bevolking van 8506 personen ³⁰⁶). Bij de definitieve sluiting van de kiezerslijst voor de Tweede Kamer-verkiezingen op 15 augustus 1850 bleken er slechts 379 burgers kiesgerechtigd te zijn.

Dit niet geringe verschil van 158 personen zal dan waarschijnlijk te wijten zijn geweest aan andere dan belastingtechnische redenen. Zo mag worden aangenomen, dat in het getal van 537 kiesgerechtigden talrijke, zelf van het kiesrecht uitgesloten vrouwen waren begrepen, die aangeslagen werden in de directe belastingen voor *f* 26,- of meer, terwijl er ook tal van mannen toe zullen hebben behoord, die niet voldeden aan de kieswet genoemde criteria, zoals leeftijd, staatsburgerschap, etc ³⁰⁷).

Op de totale bevolking van 8518 zielen (volgens de volkstelling van 1849) bezaten 379 personen het kiesrecht, wat neerkomt op 4,45%. Daar de indeling in hoofdkiesdistricten van ongeveer 90.000 inwoners wat het rijkshoofdkiesdistrict Breda betrof, inderdaad

³⁰⁶ RA 's-Hertogenbosch, APG inv. nr. 1881.

³⁰⁷ Wet, regelende het kiesrecht en de benoeming van afgevaardigden ter Eerste en Tweede Kamer der Staten-Generaal, mitsgaders den rooster hunner aftreding, 's-Gravenhage 1850, art. 1-5.

geslaagd was (er waren namelijk 90.790 inwoners)³⁰⁸), maakten de 3358 kiesgerechtigden in dit district³⁰⁹ 3,7 % van de bevolking uit. Hierbij vergeleken waren er in Bergen op Zoom, waar de census f 6,- meer bedroeg dan in de rest van het hoofdkiesdistrict (op de stad Breda na), relatief meer kiesgerechtigden. Vergelijking met het landelijk percentage van 2,66³¹⁰) valt gunstig uit voor het hoofdkiesdistrict Breda, maar nog gunstiger voor Bergen op Zoom. Verband met de welvaart te Bergen op Zoom lijkt hieruit niet te halen, temeer daar in de 1231 Nederlandse gemeenten 16 verschillende census gehanteerd werden³¹¹).

De laagste census die in steden gehanteerd werd, bedroeg f 26,-, dezelfde als in de stad Bergen op Zoom gold. Hier ligt dus een van die ongelijkheden van het systeem waarover de tijdgenoten klaagden³¹²), maar waarvan de Bergse kiesgerechtigden profiteerden. Ook wanneer we het percentage kiesgerechtigden bezien op het totaal van de mannelijke bevolking van 23 jaar en ouder, ligt het Bergse percentage een stuk hoger dan het landelijke, namelijk ongeveer 17% tegenover 10,7%³¹³).

³⁰⁸ Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, gedurende de zitting van 1849/1850, 's-Gravenhage 1849/1850, 14 juni 1850.

³⁰⁹ RA 's-H, APG inv. nr. 1881.

³¹⁰ Joh. de Vries, "Het censuskiesrecht en de welvaart in Nederland 1850-1917" In: Economisch- en Sociaal-Historisch Jaarboek XXXIV, 188.

³¹¹ de Vries, a.w. 188.

³¹² de Vries, a.w. 186.

³¹³ de Vries, a.w. 184.

Wanneer de kiesgerechtigden voor Tweede Kamer en Provinciale Staten naar hun diverse beroepen of middelen van bestaan zouden worden ingedeeld, dan zou er geen duidelijk beeld ontstaan, daar de 379 kiesgerechtigden op 108 verschillende manieren aan de kost kwamen. Het lijkt daarom beter om hen in grotere groepen onder te brengen die toch een duidelijke indeling van de beroepsbevolking vormen.

In de agrarische sector en in de visserij waren 32 van de kiesgerechtigden werkzaam, in de ambachtelijke sfeer (daar waar produkten vervaardigd werden) werkten 117 kiesgerechtigden en de zuiver verzorgende beroepen buiten handel en vervoer voorzagen 74 kiesgerechtigden van een levensonderhoud. Handel en vervoer boden 122 kiesgerechtigden werk, terwijl 34 van de 379 kiesgerechtigden geen beroep uitoefenden, maar rentenierden of een pensioen genoten.

Een vergelijking tussen de sectoren landbouw en visserij en handel en vervoer, waar in het totaal respectievelijk 387 en 303 personen werkzaam waren ³¹⁴), maakt duidelijk dat bepaalde beroepsgroepen sterker onder de kiesgerechtigden vertegenwoordigd waren dan andere. De overgrote meerderheid van de kiesgerechtigden bestond uit kleine zelfstandigen en wat dit betreft is het getal van 55 kiesgerechtigden die slechts als winkelier omschreven staan, al veelzeggend ³¹⁵).

³¹⁴ Bruijs, a.w. 20-23.

³¹⁵ GA BoZ, AHS inv. nr. 84; Tabellarisch register op de volkstelling van 1849.

Van de 58 personen die zonder de berekening van de aanslag in het patent de census van f 26,- niet bereikt zouden hebben, waren er 24 werkzaam in handel of vervoer, 21 in de ambachtelijke beroepen en 9 beoefenden een zuiver verzorgend beroep. De overige twee waren respectievelijk landbouwer en zonder beroep ³¹⁶). Daar het patentrecht een belasting op het drijven van een nering was, waarvan de wet vooral aan beroepsbeoefenaren in de primaire sector (landbouw en visserij) en verzorgende beroepen vrijstelling verleende ³¹⁷), zijn de genoemde getallen begrijpelijk.

Opvallend is dat het aantal personen dat niet kiesgerechtigd zou zijn voor de gemeenteraadsverkiezingen van 1851, zonder de berekening van de aanslag in het patentrecht, zowel absoluut als relatief kleiner zou zijn geweest dan het geval zou zijn geweest voor de Tweede Kamer- en Provinciale Staten-verkiezingen van 1850. Dit zouden namelijk 45 van de 555 gemeenteraads-kiezers zijn geweest (8,1 %), tegenover 58 van de 379 Tweede Kamer- en Provinciale Staten kiezers (15,3 % ³¹⁸). Hieruit valt af te leiden, dat bij een lagere census het patentrecht van minder belang was voor het bereiken van de census.

De leeftijd van de kiesgerechtigden was gemiddeld 51,2 jaar; de gemiddelde leeftijd van de mannelijke burgers die de in de kieswet

³¹⁶ GA BoZ, AHS inv, nr. 84; Tabellarisch register.

³¹⁷ de Vries, a.w. 207.

³¹⁸ GA BoZ, AHS inv. nr. 84 en 85.

genoemde leeftijd van 23 jaar bereikt hadden, was 40,3 jaar ³¹⁹). Een groter bezit of inkomen hield dus over het algemeen een hogere dan de gemiddelde leeftijd der meerderjarigen in.

Wat de afspiegeling van godsdienstige gezindten betrof, waren de katholieken vergeleken met hun aantal onder de mannelijke bevolking, in slechts zeer geringe mate ondervertegenwoordigd bij de groep van kiesgerechtigden in het voordeel van Nederlands-hervormden, joden en kleine protestantse dissenter-groeperingen ³²⁰) zie tabel 1).

Hhet Bergse kiezerskorps vormde vwb gezindten dus een goede afspiegeling van de gehele mannelijke bevolking. Dit kan echter niet gezegd worden van de stedelijke raad, waar vóór de gemeenteraadsverkiezingen van 1851 van de dertien leden er slechts één Nederlands-hervormd en de rest katholiek was ³²¹).

DE TWEDE KAMER- VERKIEZINGEN VAN 1850

De eerste verkiezingen die aan het eind van de zomer van 1850 volgens Thorbecke's nieuwe kieswet werden gehouden, waren die voor 68 leden van de Tweede Kamer. De stemgerechtigden binnen het rijkshoofdkiesdistrict Breda, waarvan Bergen op Zoom en

³¹⁹ GA BoZ, AHS inv. nr. 84; Statistisch overzicht bij het tabellarisch register op de volkstelling van 1849, model B.

³²⁰ GA BoZ, AHS inv. nr. 84; Tabellarisch register; Statistisch overzicht, model A.

³²¹ GA BoZ, NA inv. nr. 15; Tabellarisch register.

omgeving een onderkiesdistrict vormden, zouden op dinsdag 27 augustus twee leden voor de Tweede Kamer mogen kiezen.

De 379 kiezers uit de gemeente Bergen op Zoom hoefden echter niet onvoorbereid naar de stemming ten stadhuize te gaan, want tevoren had men, zoals in zovele andere steden, een kiezersvergadering kunnen bijwonen.

Zo'n bijeenkomst was bedoeld om kandidaten te stellen voor komende verkiezingen en ging meestal uit van enkele notabele burgers of van sociëteiten die zich met politiek bezig hielden ³²²). Wie in Bergen op Zoom de organisatie van de kiezersvergaderingen in handen had(den) is niet bekend. Het is niet uitgesloten dat de kassier L.C. de Geep, lid van het kiezerscollege (in 1850 gekozen tot lid van de Provinciale Staten en in 1851 tot lid van de gemeenteraad) net als in 1848 aan een "commissie van kiesbevoegden" deel had.

De aan het stedelijk bestuur verzochte medewerking aan te organiseren kiezersvergaderingen was in 1848 pertinent geweigerd ³²³) en zal dus in 1850 waarschijnlijk gevraagd noch verleend zijn.

In tegenstelling tot een stad als Breda, waar meerdere kiezersvergaderingen voor de Tweede Kamer-verkiezingen georganiseerd werden, lijkt er in Bergen op Zoom maar één zo'n bijeenkomst te hebben plaatsgevonden, waarvan helaas niet bekend is, hoeveel kiesgerechtigden er aanwezig waren.

³²² Th. van Tijn, "De wording van de moderne politieke partijorganisaties in Nederland" In: G.A.M. Beekelaar, J.C.H. Blom e.a. ed., *Vaderlands Verleden in Veelvoud*, Den Haag 1975, 591 2.

³²³ GA BoZ, NA inv. nr. 237, 29 november 1848.

De uitslag van deze vergadering op donderdag 22 augustus, zoals de Bredasche Courant die vermeldde, was echter wel gelijklopend met die te Breda: ook hier werden de gewezen Tweede Kamer-leden mr. L.O. Storm en mr. K.A. Meeussen bijna eenstemmig tot kandidaten gekozen ³²⁴).

Behalve over de opkomst van 245 van de 379 kiezers, valt over de stemming in Bergen op Zoom weinig te vertellen. Nog dezelfde avond moest de stembus door de jongste stemopnemer naar Breda, de hoofdplaats van het hoofdkiesdistrict worden gebracht ³²⁵), waar de volgende dag de stemmen uit het gehele hoofdkiesdistrict geteld werden. Er bleken 2242 geldige stembiljetten te zijn ingeleverd (dus een opkomst van 67,5% bij een aantal kiesgerechtigden van 3358), terwijl de beide in de kiezersvergaderingen te Breda en Bergen op Zoom gekozen kandidaten genoeg stemmen behaald hadden voor het lidmaatschap van de Tweede Kamer.

Uit de verkiezing van de Bredenaar Storm en de uit Bergen op Zoom afkomstige Meeussen en vooral uit het grote aantal stemmen dat zij (met name Storm) wisten te behalen, respectievelijk 2085 en 1301 stemmen ³²⁶), komt de liberale gezindheid van de west-Brabantse kiezers naar voren. Storm was immers een vriend van Luzac en Thorbecke, een van de zogenaamde negenmannen, die bovendien zitting had in de staatscommissie van 17 maart 1848, welke van Willem II opdracht had gekregen om de grondwet te herzien. Meeussen was, evenals Storm, een vertegenwoordiger van het

³²⁴ Bredasche Courant, 29 augustus 1850.

³²⁵ GA BoZ, NA inv. nr. 432a, fo. 358.

³²⁶ Bredasche Courant, 29 augustus 1850.

liberaal katholicisme, wat onder andere tot uitdrukking kwam in zijn deelname in 1862 aan het kabinet van Thorbecke als minister van rooms-katholieke eredienst ³²⁷).

Van Tijn ziet in bepaalde delen van het land rond 1850 de emancipatiebewegingen van rooms-katholieken en van bemiddelde, maar niet aristocratische kiezers, als belangrijke onderdelen van het liberalisme, een liberalisme dat overigens in de verst van het conservatieve Holland verwijderde provincies de sterkste steunpunten had ³²⁸).

Het feit dat het liberalisme in West-Brabant de overhand had en bleef houden tijdens de '40er en '50er jaren van de negentiende eeuw, zou dan voor West-Brabant als geheel kunnen worden verklaard uit het numerieke overwicht van de katholieken; wat Bergen op Zoom betreft bovendien uit de samenstelling van de politiek leidende kringen, waarvan de raadsleden, zo mag worden aangenomen, de kern vormden. Zoals gezegd behoorden deze bijna zonder uitzondering tot de groep van goeuden, dat wil zeggen de niet aristocratische, maar wel bemiddelde burgerij ³²⁹).

³²⁷ Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek, P.C. Molhuijsen, P.J. Blok e.a. ed., Amsterdam 1974, V, 821 en IX, 660; A.J. van der Aa, Biographisch woordenboek der Nederlanden, Amsterdam 1969, VI, 320.

³²⁸ Th. van Tijn, "The Party Structure of Holland and the Outer Provinces in the Nineteenth Century" In: G.A.M. Beekelaar, J.C.H. Blom e.a. ed., Vaderlands Verleden in Veelvoud, Den Haag 1975, 571-573.

³²⁹ Zie boven, blz. 165

In 1853 zou de band katholiek-liberaal nog nauwer worden, toen de liberalen na het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie en de daarop volgende "april-beweging" een grote verkiezingsnederlaag leden. De sympathie die in West-Brabant voor de liberalen bestond, kwam bij de Tweede Kamer-verkiezingen van dat jaar tot uiting in de verkiezing van Thorbecke in het hoofdkiesdistrict Breda (al gaf hij aan zijn benoeming in Maastricht de voorkeur)³³⁰).

DE PROVINCIALE STATEN-VERKIEZING VAN 1850

Een week na de Tweede Kamer-verkiezingen, op dinsdag 3 september 1850 konden de kiesgerechtigden weer ter stembus gaan om zeven leden voor de totaal 64 leden tellende Provinciale Staten te kiezen. Op vier personen na, die buiten de provincie waren aangeslagen in de directe belastingen en dus ook in andere provincies het kiesrecht voor de Provinciale Staten uit moesten oefenen, was het kiezerskorps hetzelfde gebleven, immers, de census voor de twee verkiezingen was dezelfde³³¹).

Voor de Provinciale Staten-verkiezingen was Noord-Brabant opgedeeld in negen hoofdkiesdistricten. In ieder district werden zeven afgevaardigden gekozen; alleen 's-Hertogenbosch koos er acht. Bergen op Zoom was de hoofdplaats van het negende district, dat ongeveer het gehele vroegere markiezaat omvatte.

³³⁰ GA BoZ, AHS inv. nr. 82.

³³¹ Wet, regelende het kiesregl, art. 1 lid 2 en 4. GA BoZ, AHS inv. nr. 84.

Behalve de gemeente Bergen op Zoom waren er nóg vijf onderkiesdistricten. Deze omvatten één of meer gemeenten ³³²).

Ook aan deze verkiezingen was in Bergen op Zoom een kiezersvergadering vooraf gegaan en wel op de avond van zondag 25 augustus. De aanwezige kiesgerechtigden hadden hier zeven kandidaten voor de Provinciale Staten uitgeroepen, waarvan er vijf uit Bergen op Zoom afkomstig waren en drie reeds voor die stad zitting hadden in de Provinciale Staten ³³³). Dat deze kandidatuur serieus genomen werd, blijkt wel uit de houding van P.J.C.F. van Hasselt, burgemeester van Bergen op Zoom, die in genoemde functie voorzitter van het hoofdstembureau zou zijn, maar zich omwille van zijn kandidatuur liet vervangen door een van zijn wethouders ³³⁴). Voor die kandidaten, die erg in hun schik waren met hun kandidatuur, moet de uitslag van de verkiezingen op z'n zachtst gezegd onaangenaam zijn geweest. Slechts twee van de zeven bleken na telling der stemmen op woensdag 4 september, nadat alle stemmen uit het hoofdkiesdistrict bijeen gebracht waren, tot lid van de Provinciale Staten te zijn verkozen. Behalve deze twee personen, de medicus dr. J .A. de Ram, (raadslid en lid van de Provinciale Staten voor Bergen op Zoom sinds 1842) en de Roosendaalse burgemeester mr. T.J. van Reijssingen, behaalden ook de burgemeester van Wouw

³³² GA BoZ, AHS inv. nr. 83.

³³³ Bredasche Courant, 29 augustus 1850.

³³⁴ Wet, regelende het kiesregt, an. 42. GA (IoZ, NA inv. nr. 432a, fo. 356.

C.J. Daverveldt en het Roosendaalse raadslid mr. F.J .H. van Gilse een absolute meerderheid van stemmen ³³⁵).

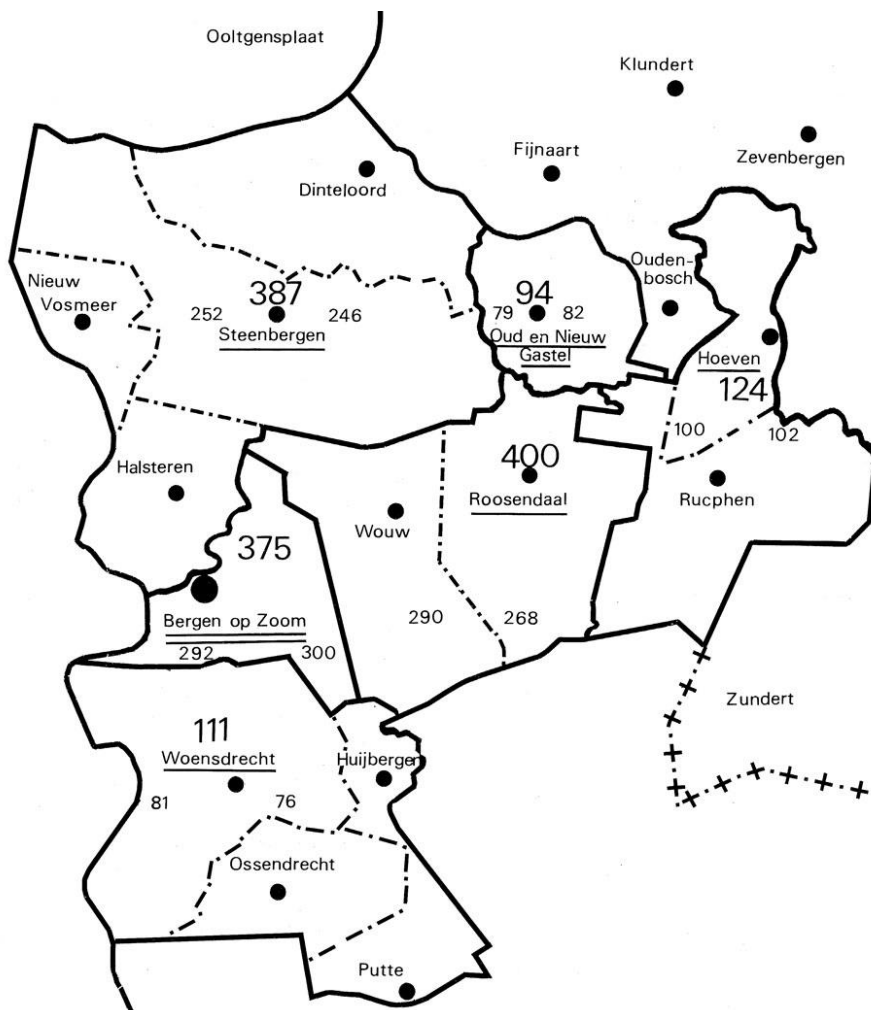
Er bleven zodoende nog drie vacatures in de Provinciale Staten te vervullen, zodat volgens de wet een herstemming over het dubbele aantal noodzakelijk was. Hiervoor kwamen de zes personen in aanmerking die na de vier verkozenen de meeste stemmen behaald hadden. Onder hen bevonden zich drie personen die door de kiezersvergadering van 25 augustus tot kandidaat benoemd waren. Deze waren het ook, die uiteindelijk bij de herstemming van 18 september als enigen een absolute meerderheid van stemmen wisten te verkrijgen, namelijk mr. H.J. van Swieten uit Steenberg, (lid van de Provinciale Staten namens de stad Bergen op Zoom sinds 1833), de Bergse burgemeester P.J.C.F. van Hasselt en het lid van het Bergse kiezerscollege de kassier L.C. de Geep ³³⁶).

Drie van de zeven door de kiezersvergadering gestelde kandidaten, alle drie uit Bergen op Zoom afkomstig, werden niet gekozen. Dit is niet zo verwonderlijk wanneer bedacht wordt dat Bergen op Zoom met 375 kiezers op een totaal van 1491 en met drie van de zeven gekozenen uit deze stad afkomstig, toch al sterk (meer dan 75%) oververtegenwoordigd was in de Provinciale Staten. Opvallend is echter wel, dat zich onder de drie (al bij de eerste stemming definitief) afgewezen kandidaten, de wijnkoper J.C. Delhez bevond, raadslid te Bergen op Zoom en al sinds 1835 lid der Provinciale Staten voor deze stad ³³⁷).

³³⁵ GA BoZ, AHS inv. nr. 82.

³³⁶ GA BoZ, AHS inv, nr. 82.

³³⁷ GA BoZ, NA inv. nr. 10-14.

52. Indeling van het negende provinciaal hoofdkiesdistrict 1850 [hoofdplaats Bergen op Zoom] in zes [onder-]kiesdistricten.

Bergen op Zoom = hoofdstembureau gevestigd;

Woensdrecht = stembureau gevestigd, tevens de naam van het betreffende onderkiesdistrict;

292 (links) = opkomstcijfer eerste stemming

300 (rechts) = opkomstcijfer herstemming

375 (midden) = aantal kiesgerechtigden voor provinciale statenverkiezingen in betreffende kiesdistrict.

DE OPKOMST BIJ DE STEMMINGEN VAN 1850 EN 1851

De meest voor de hand liggende graadmeter naar de interesse van de kiesgerechtigden bij verkiezingen vormt de opkomst. De opkomstcijfers die bij de verkiezingen van 1850 in Bergen op Zoom genoteerd werden, kunnen op twee manieren gezien worden.

Op de eerste plaats is een vergelijking mogelijk van de opkomsten bij de Tweede Kamer-verkiezingen in augustus 1850 en de Provinciale Staten-verkiezingen in september 1850, waar ook de opkomst bij de gerneenteraads-verkiezingen van 1851 bij betrokken kan worden. Dit houdt tevens een vergelijking in van de Bergse opkomstcijfers van 1850 met die van de rest van het kiesdistrict en zelfs met de rest van de provincie.

De tweede manier wordt ingegeven door de vraag welk deel van de kiesgerechtigden wél en welk deel níét ter stembus kwam. Dit zal in de volgende paragraaf behandeld worden.

Bij de Tweede Kamer-verkiezingen van 27 augustus 1850 kwamen in de stad Bergen op Zoom 245 van de 379 kiesgerechtigden naar het stadhuis om hun stemmen uit te brengen. Een percentage dus van 64,6 dat niet bepaald hoog genoemd kan worden. In vergelijking met de opkomst binnen het gehele hoofdkiesdistrict Breda, waar 67,5% van de kiezers opkwam en met het gemiddelde van de vijf Brabantse (rijks-)hoofdkiesdistricten, namelijk 68,4%,³³⁸) getuigt dit niet bepaald van een grote interesse van het Bergse kiezersvolk, temeer daar mag worden aangenomen dat het stembureau in Bergen op

³³⁸ RA 's-H, APO inv. nr. 1881.

Zoom beter bereikbaar was dan die ten plattelande. Als we de Provinciale Staten-verkiezingen bekijken, dan blijkt, dat ook hier de opkomstcijfers van de twee stemmingen in geheel Noord-Brabant, respectievelijk 73,8% en 68,5%, weinig afwijken van die uit het provinciaal hoofdkiesdistrict waarvan Bergen op Zoom de hoofdplaats was: 73,4% en 72% ³³⁹).

Als we de Bergse opkomstpercentages, namelijk 77,9% en 80% hier tegenover zetten, dan vallen de Bergse percentages gunstig uit, evenals wanneer we die uit de rest van het negende provinciaal hoofdkiesdistrict er afzonderlijk mee vergelijken. Wanneer we echter die opkomstcijfers (zie tabel II) vergelijken met de grootte van de onderkiesdistricten (zie kaart), dan zal opvallen, dat over het algemeen de regel opgaat dat hoe uitgestrekter de onderkiesdistricten des te lager de opkomstpercentages zijn. De opkomstcijfers uit Bergen op Zoom liggen, met name wat de herstemming betreft, aanzienlijk hoger dan die van de onderkiesdistricten Roosendaal, Woensdrecht en Steenberg. Behalve uit de veel grotere omvang van de drie genoemde onderkiesdistricten en het feit dat zich in ieder onderkiesdistrict slechts één stembureau bevond, valt dit ook te verklaren uit het feit dat van de 375 kiezers uit Bergen op Zoom, buiten de 22 kiesgerechtigde schippers, er slechts vijftien buiten de muren van de stad woonden. In onderkiesdistricten buiten de stad moest men veel meer moeite doen om aan de stemming deel te kunnen nemen door de grote af te leggen afstand en de tijd die dat kostte.

³³⁹ RA 's-H, APO inv. nr. 1881.

Het zeer hoge opkomstcijfer van de kiezers uit het onderkiesdistrict Oud Gastel is eveneens in verband te brengen met de geringe omvang van genoemd district. Opvallend is echter wel het hoge opkomstcijfer, afkomstig uit het uitgestrekte onderkiesdistrict Hoeven, waar respectievelijk 80,6% en 82,3% van de kiesgerechtigden de stemmingen bezochten ³⁴⁰).

Wanneer we voor Bergen op Zoom de opkomstpercentages van de opeenvolgende verkiezingen van 1850 op een rij zetten en daar die van de gemeenteraads-verkiezingen van 1851 aan toe voegen, dan krijgen we de volgende reeks: Tweede Kamer 64,6%, Provinciale Staten 77,9% en 80% en gemeenteraad 82,7% en 80,5% ³⁴¹). Al moet niet uit het oog verloren worden, dat het kiezerskorps voor de gemeenteraads-verkiezingen veel groter was (totaal 555 kiezers), daar de census hiervoor slechts de helft was van die voor het kiesrecht voor Tweede Kamer- en Provinciale Staten-verkiezingen, namelijk f 13,-, toch valt hier een lijn in te ontdekken. De kiezers tonen, zo lijkt het, veel meer interesse voor de verkiezingen die betrekking hebben op bestuurlijke niveaus die "dicht" bij de kiezers staan, zoals Provinciale Staten en gemeenteraad, dan voor de zowel letterlijk als figuurlijk ver van de meeste kiezers afstaande Tweede Kamer.

Behalve dat Den Haag vanuit Bergen op Zoom moeilijker bereikbaar was dan Den Bosch en dat dit verschil in bereikbaarheid de interesse van de bevolking misschien ten dele bepaalde, is er het punt van het

³⁴⁰ GA BoZ, AHS inv. nr. 83.

³⁴¹ GA BoZ, AHS inv. nr. 82, 83 en 85.

contact dat de bevolking had met leden van de vertegenwoordigende lichamen. De Bergse bevolking had zelden contact met leden van of kandidaten voor de Tweede Kamer, ook al was een man als Meeussen in Bergen op Zoom geboren.

Zeker, met name van hem is bekend dat hij de band met zijn geboorteplaats bewaarde (hij was een van de "weldoeners" van het Algemeen Burger Gasthuis), maar de Tweede Kamer-leden en kandidaten daarvoor woonden toch elders. De leden van de gemeenteraad en enkele leden van de Provinciale Staten en de kandidaten voor deze lichamen woonden echter in dezelfde gemeenschap, behoorden er tot de groep van notabelen en de bevolking kende hen dus ook persoonlijk.

Van een evenmin te onderschatten belang is de directe invloed die de bevolking onderging van de vertegenwoordigende lichamen waarvoor een deel van hen ter stembus moest.

In het leven van alledag was de invloed van de stedelijke en in iets mindere mate ook de provinciale overheid veel sterker merkbaar dan die van de landelijke overheid. Met name op het gebied van verordeningen en accijnzen hadden gemeente- en provinciaal bestuur niet te verwaarlozen bevoegdheden. Zo stelden de Provinciale Staten verordeningen vast op allerlei terreinen, hieven extra belastingen (opcenten) om het eigen budget veilig te stellen, hadden toezicht op gestichten en gaven subsidies aan de landbouw en veeteelt en ook aan gemeenten. Belangrijk waren bovendien hun

bevoegdheden in de aanleg, onderhoud en uitbating van wegen en kanalen en de daar aan liggende tollens ³⁴²).

Om van stadswege uitgaven te kunnen dekken, diende de stedelijke raad accijnzen en belastingen te heffen, daar de stad grotendeels zelf voor haar budget verantwoordelijk was. Ook zaken zoals verpachtingen, aanbestedingen van werken aan openbare gebouwen en straten en dergelijke, werden door de raad geregeld, terwijl deze zich ook bezig moest houden met door de stad ondersteunde instellingen en met de benoeming en bezoldiging van ambtenaren ³⁴³).

Op allerlei terreinen raakten de bemoeienissen van het stads- en provinciaal bestuur de burgerbevolking en diens portemonnee en het lijkt dus logisch dat dit van invloed was op de interesse van de burgers voor de verkiezingen van de leden van deze lichamen. De burgers hadden echter veel meer met de gemeenteraad en haar leden te maken dan met de Provinciale Staten en hun leden en hier lijkt het geringe verschil tussen de opkomstpercentages niet mee in overeenstemming.

Het kiezerskorps voor de gemeenteraads-verkiezingen bestond echter uit 180 kiezers die minder vermogend waren dan degenen die het kiesrecht voor de Provinciale Staten bezaten. Daar de opkomst bij lager aangeslagenen veel geringer was dan bij hoger aangeslagenen, zoals nog zal worden aangetoond ³⁴⁴), lijkt het slechts geringe verschil

³⁴² S.J.R. de Monchy, Handboek voor het Nederlandse provincierecht, Zwolle 1976, 19-22.

³⁴³ Reglement, vii.

³⁴⁴ Zie onder blz.184..

tussen de opkomstpercentages van gerneenteraads- en Provinciale Staten-verkiezingen toegeschreven te moeten worden aan de relatief slechtere opkomst van de 180 kiezers die slechts tussen f 26,- en f 13,- werden aangeslagen in de directe belastingen.

Vóór 1848 was er maar één gelegenheid waarbij een grotere groep uit de bevolking mocht stemmen en wel bij de stemming voor leden van het kiezerscollege. Het is dus mogelijk om te bekijken of de opkomst bij een stemming positief of negatief beïnvloed werd door het ontbreken van een extra "trap", namelijk het kiezerscollege, dat de verkiezing van leden van de gemeenteraad directer maakte. In 1833 (het meest recente jaar waarover gegevens aanwezig zijn) werden 100 van de 277 stembiljetten blanco meegegeven aan de persoon die deze biljetten aan de huizen van de stemgerechtigden kwam ophalen ³⁴⁵). Het is niet gewaagd om aan te nemen dat deze 100 stemgerechtigden bij een stemming ten stadhuisse zouden zijn weggebleven. Vermoedelijk zouden er dan meer dan deze 100 stemgerechtigden de moeite niet hebben genomen om te gaan stemmen. Deze 100 personen vormden 36,1% van de totale groep stemgerechtigden in 1833 en vergeleken met de 17,3% en 19,5% van de kiesgerechtigden voor de gemeenteraad die in 1851 wegbleven, is de positieve invloed die de directe verkiezingen vergeleken met indirecte verkiezingen hadden op de opkomst, wel duidelijk.

³⁴⁵ Reglement, art 15; GA BoZ, AHS inv. nr. 188 en 189.

OVER DE STEMMERS EN DE NIET-STEMMERS

Blijft de vraag, welke kiesgerechtigden niet en welke wél kwamen stemmen. Omdat de gegevens van alle drie de stemmingen die in 1850 hebben plaatsgevonden, aanwezig zijn, hoeft niet het risico te worden gelopen dat te veel waarde wordt gehecht aan de afwezigheid van een zekere kiesgerechtigde op één bepaalde stemming. Wanneer echter geen van de drie stemmingen van dat jaar werd bijgewoond, dan moet hier toch een verklaring voor te vinden zijn.

Van de 375 kiezers die in Bergen op Zoom het kiezerschap voor de Provinciale Staten van Noord-Brabant uit mochten oefenen, woonden 210 personen, de meerderheid der kiesgerechtigden dus, alle drie de stemmingen bij, kwamen er 77 naar twee stemmingen en 50 naar slechts één stemming. In het geheel kwamen 38 kiesgerechtigden nooit opdagen. Deze laatste groep zal nu verder bekeken worden en voor de duidelijkheid vergeleken worden met de groep van kiesgerechtigden in zijn geheel ³⁴⁶).

Zoals gezegd telde de groep "vaste thuisblijvers" 38 personen, waarvan er zes schipper van beroep waren. De schippers waren wel in Bergen op Zoom aangeslagen in de directe belastingen, omdat zij er hun woonplaats, of beter gezegd hun thuishaven hadden, maar het aantal dagen dat zij ook werkelijk hier verbleven, was zeer gering. Vandaar dat mag worden aangenomen dat het nooit komen stemmen van zes van de kiesgerechtigde schippers moet worden toegeschreven aan het zich elders bevinden.

³⁴⁶ GA BoZ, AHS inv. nr. 82-84; Tabellarisch register.

Verder bevonden zich onder de 38 nooit opkomende kiesgerechtigden twaalf personen die geen beroep meer uitoefenden, met name renteniers en gepensioneerden. Voor velen van hen zal het de hoge leeftijd en de daarmee eventueel samengaan- de slechtere gezondheid zijn geweest, die het hen belette aan de stemmingen deel te nemen. Het is ook die over het algemeen hoge leeftijd van de beroepslozen die de gemiddelde leeftijd binnen de groep van 38 doet verschillen van die van de gezamenlijke kiesgerechtigden, namelijk 57,3 jaar tegenover 51,2 jaar.

Van de overige twintig personen die nooit kwamen stemmen, waren er zeven werkzaam in de handel, zeven in land- en tuinbouw, drie van hen waren ambachtslieden en verder bevonden zich onder hen een kapitein van het garnizoen, een kantonrechter en een fabrikant. Tien van de 38 kiesgerechtigden die nooit ter stembus gingen, zouden zonder de berekening van het patentrecht de census niet bereikt hebben, namelijk vier winkeliers, twee schippers, een herbergier, een kleermakersknecht, een landbouwer en de al genoemde fabrikant.

Veelzeggender dan de beroepen van de niet-opkomende kiesgerechtigden is hun welstand. Om deze onderling te vergelijken en in verband te brengen met de opkomst is het gemakkelijk om dezelfde norm te hanteren als de wetgever, namelijk de aanslag in de directe belastingen ³⁴⁷). Is de gemiddelde aanslag van de kiesgerechtigden volgens de kiezerslijsten f 71,35, de 38 personen die geen

³⁴⁷ Wet, regelende het kiesrecht, art. 1 lid 3 en 4, art. 2 lid 5 en 6.

der stemmingen in 1850 bijwoonden, werden gemiddeld voor *f* 70,38 aangeslagen volgens dezelfde lijsten. Hierbij komt echter niet tot uitdrukking dat binnen bepaalde vermogensklassen meer interesse voor verkiezingen bestond dan in andere, iets wat stellig het geval was.

Dit komt duidelijker aan het licht, wanneer de kiesgerechtigden worden ingedeeld in drie even grote categorieën naar de hoogte van hun totale aanslag in de directe belastingen (zie tabel III). In categorie A bevinden zich de 126 personen die waren aangeslagen voor *f* 26,- of meer tot een bedrag van *f* 43,10. In categorie B zijn de 127 personen ondergebracht die voor meer dan *f* 43,10 waren aangeslagen tot een maximum van *f* 66,50. Tot categorie C behoren de 126 kiesgerechtigden wier aanslag het bedrag van *f* 66,50 te boven ging.

Wat nu opvalt, is dat bij de stemming voor de Tweede Kamer én bij de twee stemmingen voor de Provinciale Staten het percentage wegblijvers behorend tot de laagst aangeslagenen (categorie A), het hoogst is. Bij de drie stemmingen was respectievelijk 43,3%, 45,8% en 37% van de wegblijvers afkomstig uit het laagst aangeslagen derde deel van de kiesgerechtigden. De personen die in de middelste categorie (B) zijn ondergebracht, toonden de meeste interesse in de verkiezingen, al is het verschil met het hoogst aangeslagen derde deel (categorie C) nooit groter dan het geringe percentage van 3,6. Nog duidelijker is het echter om te kijken naar de verdeling van de "vaste wegblijvers" over de drie categorieën.

Nu blijkt dat van de 38 personen die in 1850 geen enkele stemming bijwoonden, er twintig, dat is dus meer dan de helft (52,6%), tot de

laagst aangeslagenen behoorden, terwijl slechts acht van hen (26,3%) tot categorie B, en tien van hen tot de hoogst aangeslagenen gerekend moeten worden.

Wat de godsdienstige gezindte van de 38 niet ter stembus komende kiesgerechtigden betreft, deze was niet geheel in overeenstemming met de verhouding binnen de groep van kiesgerechtigden van 68,8% katholieken en 27,7% hervormden, want van de 38 was 60,5% katholiek en 36,8 % hervormd zie tabel 1).

Of religieuze gezindheid een rol heeft gespeeld bij het al dan niet deelnemen aan de stemmingen is zeer de vraag. Het lagere percentage katholieke wegblijvers toeschrijven aan een emancipatiegedachte (al dan niet door de kerkelijke overheid gestimuleerd) en het hogere percentage hervormde wegblijvers aan de zekere verkiezing van katholieke kandidaten voor Tweede Kamer en Provinciale Staten in overwegend katholieke hoofdkiesdistricten is zonder verdere aanwijzingen daarvoor te speculatief om er veel waarde aan te hechten.

CONCLUSIE

Zoals we in het voorgaande gezien hebben, vonden er tussen 1848 en 1851 in het Nederlandse kiesstelsel belangrijke veranderingen plaats wat de wijze van stemming, benoeming en samenstelling van verschillende bestuurlijke lagen betrof. Juist door de grote verschillen tussen de oude en de nieuwe situatie in het stem- en kiesrecht is het, hoe tegenstrijdig dit misschien ook mag klinken, niet steeds mogelijk om deze twee situaties te vergelijken. Niet voor niets is in dit artikel

dan ook voornamelijk geprobeerd de gang van zaken rond de kieswet van 1850 en de verkiezingen in datzelfde jaar te ontleden en te beschrijven.

Een verdere beschrijving van en vergelijking met de gemeenteraadsverkiezingen te Bergen op Zoom zouden waarschijnlijk het beeld van de verkiezingen die daar voor de Tweede Kamer en Provinciale Staten plaats vonden, duidelijker hebben gemaakt, temeer omdat we daarbij een belangrijk verschijnsel tegenkomen, namelijk een niet onaanzienlijke verandering in de samenstelling van de gemeenteraad als gevolg van de directe verkiezingen.

Natuurlijk, ook in 1850 viel het op, dat een al vele jaren lid van de Provinciale Staten zijnd Bergs raadslid niet werd herkozen ³⁴⁸), maar dit ging slechts over één persoon. Ook het gebied waarin hij gekozen moest worden, had zich uitgebreid van de stad Bergen op Zoom tot het gehele negende provinciaal hoofdkiesdistrict. In 1851, toen slechts de inwoners van Bergen op Zoom aan de verkiezingen deelnamen, werden vier leden van de raad niet herkozen ³⁴⁹), waaronder enkele zeer lang of betrekkelijk lang in functie zijnde raadsleden. Hiervoor in de plaats kwamen personen die afkomstig waren uit families die al eerder raadsleden geleverd hadden. Zij onderscheidden zich slechts van de andere raadsleden door het hoge bedrag waarvoor zij in de patentbelasting aangeslagen waren ³⁵⁰).

³⁴⁸ Zie boven blz. 177.

³⁴⁹ GA BoZ, NA inv. nr. 16, 2 en 13 oktober 1851.

³⁵⁰ GA BoZ, AHS inv. nr. 82.

Zodoende vallen bij de Tweede Kamer- en Provinciale Staten-verkiezingen van 1850 niet de veranderingen in de samenstelling van de gekozen vertegenwoordigende organen op. Eerder zijn het de samenstelling van het kiezerskorps, (waarin vooral de ambachtslieden en handeldrijvende en vervoerders sterk vertegenwoordigd waren) en het grote aantal kiesgerechtigden onder de Bergse bevolking in verhouding tot de rest van Nederland.

Verder vallen ook de hoge opkomstcijfers voor de Provinciale Staten-verkiezingen op, vergeleken met die van de Tweede Kamer-verkiezingen en eveneens met de rest van het hoofdkiesdistrict en de provincie.

Het hoge percentage "vaste wegblijvers" bij de verkiezingen van 1850 dat tot het derde deel van de kiesgerechtigden behoort, dat het

53. *P.J.C.F. van Hasselt, burgemeester van Bergen op Zoom 1848-1885.*

Foto [WBA RPOF733](#).

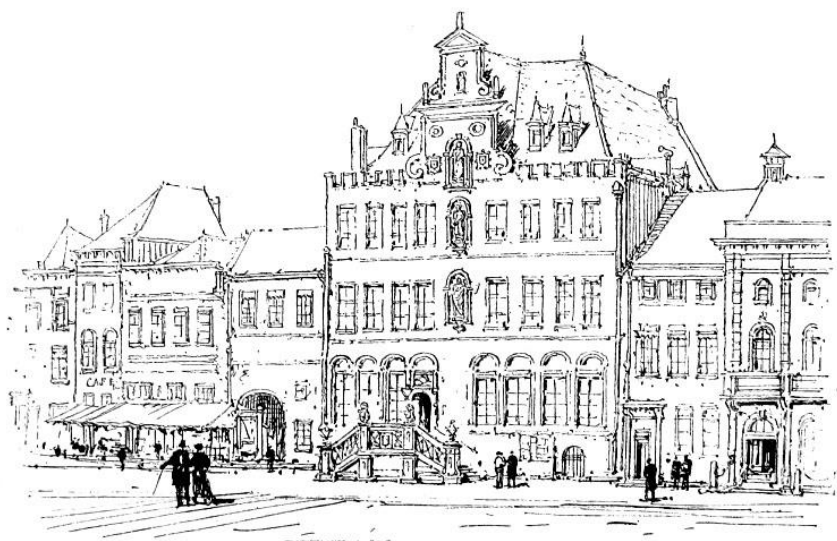
laagst aangeslagen was in de directe belastingen, vergeleken met de hoger aangeslagen is ook opvallend te noemen.

Tot slot kunnen we zeggen, dat Bergen op Zoom een gunstige (lage) census had, waardoor er een betrekkelijk groot kiezerskorps aanwezig was, dat politiek minder nationaal dan provinciaal en lokaal geïnteresseerd was. Overwegend katholiek steunde het op nationaal niveau liberaal en liberaal-katholiek in West-Brabants verband; op landelijk en in mindere mate op provinciaal niveau wenste het in 1850 geen grote veranderingen in de samenstelling van de vertegenwoordigende lichamen.

AANTEKENINGEN

Gebruikte afkortingen: GA BoZ Gemeente-archief Bergen op Zoom, waarin opgenomen: AHS: Archief Hoofdstembureau; NA: nieuw archief;

RA 's-H: Rijksarchief Noord-Brabant, 's-Hertogenbosch; waarin APG: Archieven Provinciale Griffie van Noord-Brabant 1814-1850.

123. BERGEN OP ZOOM: FAÇADE DE L'HÔTEL DE VILLE.

54. Gemeentehuis Bergen op Zoom. Illustratie uit "*La Hollande à vol d'oiseau*".
 Staalgravure ca. 1882 Maxime Lalanne, 1827-1886

Tabel I	De kiesgerechtigden en hun godsdienstige gezindten		
godsdienstige gezindten	mannelijke inwoners	kiesgerechtigd	nooit opgekomen in 1850
rooms-katholiek	3086 (71,4%)	261 (68,8 %)	23 (60,5%)
nederlands-hervormd	1086 {25,1 %}	105 (27,7 %)	14 (36,8 %)
overigen	151 (3,5 %)	13 (3,4 %)	1 (2,6 %)
totaal:	4323 (100 %)	37g (100%)	38 (100 %)

Tabel II	De opkomstcijfers van de Provinciale Staten-verkiezingen in het negende provinciaal hoofdkiesdistrict Noord-Brabant)		
(onder-) kiesdistrict	kiesgerechtigd	opgekomen bij stemming p.s.	opgekomen bij herstemming p.s.
Bergen op Zoom (hfdplts)	375	292 (77,9%)	300 {80,0 %}
Roosendaal	400	290 (72,5 %)	268 (67,0 %)
Woensdrecht	111	81 (73,0 %)	76 (68,5%)
Steenbergen	387	252 (65,1 %)	246 (63,6%)
Hoeven	124	100 (80,6%)	102 (82,3 %)
Oud-Gastel	94	79 (84,0%)	82 (87,2 %)
Gehele hoofd-kiesdistrict:	1491	1094 (73,4 %)	1074 {72,0 %}

Tabel III		De opkomstcijfers van de kiesgerechtigden. ingedeeld naar de hoogte van hun belastingaanslag.				
belasting-aanslag per categorie		kies-gerechtigd	niet-opgekomen bij stemming t.k. 1850	niet-opgekomen bij 1 ^e stemming p.s. 1850	niet-opgekomen bij 2 ^e stemming p.s. 1850	nooit opgekomen in 1850
A:	f 26,00 - f43,10	126	58 (43,3 %)	38 (45,8%)	27 (37,0%)	20 (52,6%)
B:	f43,10 - f66.50	127	37 (27.6 %)	21 (25,3%)	22 (30,1 %)	8 (21.1 %)
C:	f 66,50 -	126	39 (29,1 %)	24 {28,9 %}	24 (32,9%)	10 (26,3 %)
	Totaal:	379	134 (100%)	83 (100%)	73 (100%)	38 (100%)

Titelpagina:

Beloningpenning uitgegeven na het beleg van Bergen op Zoom 1622

Omslag:

Gravure van Samuel de Swaaf', 1634.

Deze uitgave werd gedrukt en gebonden bij Grafisch Bedrijf Hertogs te Bergen op Zoom

Mille periculis

Hof van Bergen

Grangea Nostra

Zuydt

